

The image shows the front cover and spine of an antique book. The cover is decorated with a marbled paper pattern in shades of blue, green, and black, with a dark, textured spine. The spine features gold-tooled lines and text.

Politikai
röpiratok.

22.

*Arca - 80°
Prallagi Szerai*

187

SZABAD EGYHÁZ A SZABAD ÁLLAMBAN.

WILLIAMS ROGER

A

„SZABAD EGYHÁZ A SZABAD ÁLLAMBAN“

ELV TEREMTŐJE S MEGTESTESÍTŐJE.

ÉLETRAJZI VÁZLAT.

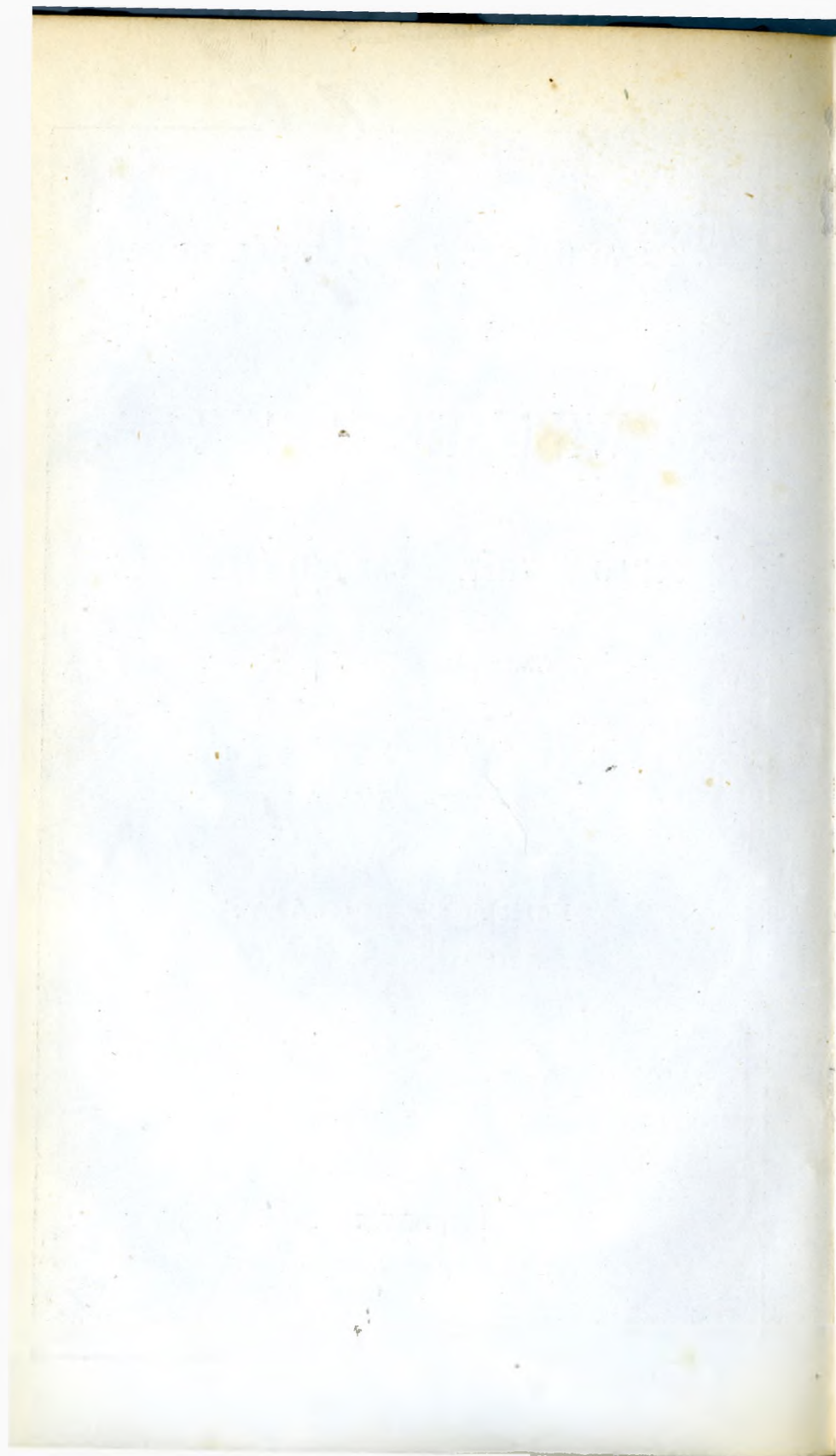
IRTA

HORVÁTH MIHÁLY.

MÁSODIK KIADÁS.

BUDAPEST, 1873.

KIADJA RÁTH MÓR.

22

162

WILLIAMS ROGER

A

„SZABAD EGYHÁZ A SZABAD ÁLLAMBAN“

ELV TEREMTŐJE S MEGTESTESÍTŐJE.

ÉLETRAJZI VÁZLAT.

IRTA

✓ HORVÁTH MIHÁLY.

MÁSODIK KIADÁS.

6.

BUDAPEST, 1873.

KIADJA RÁTH MÓR.

Dr. BALLAGI GÉZA.

I.

Egy százada körülbelül, mióta az öntudatra ébredt európai népek erélyesebben folytatják a harcot a hűbéri rendszer maradványai ellen. E küzdelem nem maradt ugyan sükeretlen: az előítéletek, a kiváltságok, az ugynevezett isteni jog czíme alá rejtőzött önkény, mindinkább tűnedeznek; a jog, az igazság és szabadság mind szélesebben terjed el a társadalomban. De a mult kor még folyvást sok tekintetben ónsúlylyal nehezedik a jelenre s kétessé teszi a jövőndöt. Mennyi még a megfejtetlen feladvány, hogy a társadalom ama, századokig zsarnokoskodott hűbéri rendszer bilincseiből teljesen meneküljön, s az ember minden viszonyaiban visszanyerje a szabadságot, mely őt megilleti, melyre szüksége van, hogy tehetségeit kellőleg érvényesíthesse s a tökéletesbülés pályáján hivatása szerint előhaladhasson! Mennyi béklyó korlátozza még értelmét fejlődésében, mennyi önkény csonkítja, rövidíti meg a jogot! Vajon, például, megtestesült-e már s életbe lépett-e általánosan azon elv, melyet tagadni senki sem merészel, hogy a kormányok

a polgárok miatt léteznek s nem ezek vannak amazok végett? Vajon az egyéni szabadság joga, bár azt minden újabb kézi könyv is hirdeti, tiszteletben tartatik-e egész terjedelmében a polgári életben? Fenáll-e, mint kellene, teljes mértékben a lelkiismeret, a gondolat és a szó szabadsága? És mennyi még a megfejtetlen feladvány a polgári igazgatás, az állam s egyház közti viszony, a népnevelés, a munka s egyesülés szabadsága körül! Valóban, ha a hiányok hosszú során végig tekintünk s azt a már kivívott eredményekkel összehasonlítjuk, meg kell vallanunk, hogy az embert megillető szabadság élvezetének még csak küszöbére jutottunk a hosszú küzdelemben.

De ne csüggedjünk! Korszakunk minden hibái s hiányai mellett is már egy nagy előnnyel bír, az igazságot, értelmi tekintetben, elfogúltság nélkül keresi, s ha nem érvényesítheti is mindjárt az életben, feltétlenül hódol neki, mint az emberiség legvalóbb, legfőbb érdekének. Korunk kiváltképen az értelem korszaka, s annak világánál mindent elemez, mindent kritika alá vet s mindinkább tisztázni ügyekszik az erkölcsi viszonyokat úgy az államban, mint az egyházban s az összes társadalomban; mindinkább fölfedezi s kellő világításban mutatja fel a haladás nyügeit, melyeket a letűnt hűbéri korszak tudatlansága s önzése hagyott reá örökségül. Már a hiánynak, hibának vagy ferdeségnek megismerése, s a helyébe állítandó jobbnak felmutatása is nagy előny: az első foka a haladásnak. A történelem kétségbevonhatlan tanúsága,

hogy, bár természetünknel fogva haladásra vagyunk hivatva s bár minden újdön fölfedezett igazság, minden értelmi tény egy-egy elemét képezi haladásunknak, — az életben mégis csak hosszú nehéz küzdelem után képes az magának utat törni az elfogultság s önzés által elébe vetett akadályokon, hogy magát tényleg érvényesítve, az emberiség közbirtokává legyen. De az igaz, a jó végre is legyőz minden akadályt: az eddig kivívott jelentékeny haladás kezeskedik a vég-sükerről.

Az európai társadalmakban azon nagy feladványok közt, melyeknek megoldásával a legkomolyabb elmék foglalkodnak, nem utolsó helyet foglal el az állam és az egyház közti viszony rendezése; mert minden elfogulatlan meg van immár győződve, hogy a fennálló viszony, mely a középkor hűbérrendszerének maradványa, az újkori társadalom fogalmaival s intézményeivel össze nem fér. Azon szoros kapcsolat, mely az állam s egyház közt létezik, mind a kettőnek ártalmára van, mind a kettőt gátolja fejlődésében. A pártfogás, melyet az állam az egyház fölött gyakorol, a két intézmény természeténél s rendeltetésénél fogva nemcsak jogtalan, de felette káros is a társadalom érdekeinek tekintetében: az államra nézve az nemcsak nagy teher, hanem, mivel minden bitorlás megboszúlja magát, egyszersmind számtalan bonyodalomnak forrása, melyek a társadalom fejlődését akadályozzák, jóllétét csökkentik; de még károsabb az az egyházra nézve, mely e pártfogás által elveszti

függetlenségét, eszközévé alacsonyúl az államhatalomnak, minél fogva nem ritkán oly cselekvényekben is részt venni kénytelen, melyek hivatásával ellenkeznek, céljaitól elütők, méltóságával meg nem férhetők. Ezen állapotnak természetes következménye aztán, hogy az egyház mindinkább elveszti uralmát az emberek kedélye fölött; és mivel az egyház a maga hivatásánál fogva, a vallás letéteményese, ennek tekintélyével együtt csökken maga a vallásosság is, mondhatlan kárára a társadalomnak. Azt pedig említeni is fölösleges, mily kiáltó erőszakot szenved az egyesek lelkiismerete, midőn akár egyenesen lép fel az állam pusztán lelki dolgokban, akár az egyháznak kölcsönzi át a maga anyagi hatalmát a lelkiismeretek kényszerítésére.

Az állam és egyház közt fenálló ezen viszonyok tarthatatlansága sehol sem ötlük inkább szembe, mint Olaszországban, hol, mivel az egyház a maga függetlenségét, melyet másutt mindenütt elvesztett, az állam irányában még fentartani, sőt ezt magának némileg alávetni törekedik, szinte nyílt háború fejlett ki, a két intézmény között. Az egyház az állam romlására tör; mit emez ismét azzal boszúl meg, hogy amazt nem ritkán hivatása körében is korlátolja s kényszeríti. És mennyi akadály származik aztán e szerencsétlen viszonyokból a társadalom fejlődése tekintetében; mennyi kárát vallja annak maga a nép valóságossága!

E nagy bajnak csak egy az orvossága: az egyháznak s az államnak teljes elkülönzése egymástól.

És ott, hol e baj tetőpontját érte el, Olaszországban, egy nagy nevű államférfiú adott is már kifejezést e nagy reformnak. „Szabad egyház a szabad államban“, így hangzik a feladvány, melynek megfejtését örökségül hagyta utódaira. Nem az ő találmánya e nagy elv; ő azt az éjszakamerikai szövetséges államok társadalmából kölcsönözte, hol az teljesen életbeléptetve nemcsak a lelkiismeret szabadságának legteljesebb biztosítását, hanem általában az egész társadalom valóságos üdvforrását, egy új, minden eddiginél elébbre haladt, tökéletesb civilisáció alapkövét képezi.

A nagy előnyök azonban, melyek Amerikában e nagy s felette termékeny elv foganatba vételéből háromlának a társadalomra, másutt sem kerülhették ki a mélyebb felfogású elmék figyelmét. De mellőzzük itt azon külföldi jelesek, kik e nagy reform részleteivel s alkalmazásának módozatával foglalkozának s foglalkoznak. S csak azt említjük futólag, hogy egy széles tudományú, szelíd keresztyéni szellemű egyházi férfiú, míveltségünk dicséretére, nálunk is vitatta már, s pedig majdnem két tizeddel amaz olasz államférfiú előtt, e nagy reform szükségét. Vurda kanonok, a győri káptalan követe az 1843-ki országgyűlésen, az ország képviselőinek mondhatni egyhangú helyeslésétől követve, „szabad országot, szabad választ, szabad egyházat“ kívánt mindenki számára. „Óvakodnunk kell, úgy monda egyebek közt, vallás dolgában a kényszerítő törvényektől; mert a meggyőződés

az embernek legdrágább kincse, s a törvények nemcsak külső engedelmességet, hanem belső tiszteletet is igényelnek. Az ember két világ polgára: a szellemi és az anyagié; azok mindegyike más elven alapszik. Az egyik külső, a másik belső szabadságot igényel; a hol pedig a belső szabadságot kényszer fojtja el, ott a külső sem állhat fenn. Mondjuk ki tehát, úgymond, hogy a maga körében minden vallás szabadon mozoghat; s nemcsak egyesekre, de az egyházi községekre nézve is, mondjuk ki: hogy alkotmányos szabad országban a vallásnak, a véleménynek is szabadnak kell lennie. *Religio est res liberrima*, — mondá már a nagy egyházi tanár, Lactantius.“

A miként azonban szélesebb körökben terjed el ezen elv helyeslése, úgy az elfogúltság, előítélet s önzés is mind hevesebben támadja meg azt, hogy fogantatba vételét megghiúsítsák, vagy legalább késleltessék. Ha nem némíthatják is el mindenütt annak apostolait, mint nálunk Vurdával történt, mindenféle ellenvetésekkel ostromolják azt. Mondják egyebek közt hogy, ha a lelkiismeret teljesen felszabadíttatnék, s az egyház az államtól elválasztatván, minden vallás korlátlanul hirdethetné a maga tanait, az állam pedig semmi módon nem avatkoznék az egyházi ügyekbe: végetlen zavarba bonyolódna a világ; merő hittani viszályok árasztanák el a társadalmat; vagy vallástalan közönyösség aszalná le a kedélyeket.

De ezeket teljesen megczáfolja az amerikai társadalom példája, hol, mint egy jeles francia tudós,

Laboulaye Eduárd mondja, — „az egyház nem ismer államot, az állam nem ismer egyházat. Mi lett ezen elválasztás eredménye? Talán a hiedelmek meggyöngülése, a vallási viszályok elhatalmazása? Egészen az ellenkező. A keresztényi szellem gyarapodott; a hittani gyűlölet eltűnt. Az állam, mi csak elvont fogalom, nem vegyült ugyan többé az egyház dolgaiba; de a társadalmat, mely élő lény, mind inkább és inkább áthatotta a keresztényi szellem.“

Mások, e kétségbevonhatlan eredményeket el nem vitathatván, más ellenvetésekhez folyamodtak. A mi Amerikában jó, mondják, az Európában végetlen bonyodalmak kútfejévé válnék. A mit ott néhány ezer puritánokból álló gyarmat, melynek még sem történelme, sem meggyökeresedett intézményei nem voltak, egy egészen új társadalmat alkotva, könnyen létesíthetett, azt itt fogantatba venni lehetetlen, hacsak a történelmileg létező állapotokból tabula rasa-t nem csinálunk. Az európai társadalmakban kivihetetlen, mert azok intézményivel megférhetetlen e reform. Szóval: ellentétbe helyezik egymással az európai s az amerikai társadalmakat s a kettőnek lényeges különbségéből azt következtetik, hogy a mi ott lehetséges volt s jónak bizonyult be, az itt nemcsak ártalmas, mi több, lehetetlen. Nem látják át, vagy nem akarják átlátni a jámborok, hogy a mi különbség a két társadalom közt létezik, közvetlenül vagy közvetve, nagy részben e csodálatos termékenységu elv alkalmazásának áldásos következménye!

Azonban nagy tévedés volna hinni, hogy Amerikában ama demokratiai köztársaságokat alkotó puritán gyarmatosak mindjárt kezdettől fogva úgy rendezték be társadalmukat, hogy az állam s az egyház egymástól elválasztva legyenek, s hogy ennél fogva ott semmi nehézségekre nem talált ezen nagy elv alkalmazása. Az egyház ott még szorosabb kapcsolatban létezett az állammal, mint magában Angolországban; és csak a XVII. század negyedik tizedében, egy láng lelkű, szent buzgalmú s törhetlen erélyű lelkész, Williams Roger, e nagy eszmének a világon első megpendítője, kezdé ott sürgetni s létesíteni az egyház teljes elválasztását az államtól. És bár maga a legönzetenlebb, legerényesebb emberek egyike volt az összes történelemben: újítása, reformja miatt mégis oly heves üldözéseknek lőn kitéve, hogy élettörténete szinte egy megragadó drámát képez; a nagy eszmének pedig, melynek apostolává lett, melynek megtestesítése végett egy várost is alkotott, majdnem két százados küzdelemre volt szüksége, hogy a többi gyarmatok által is elismertessék s fogamatba vétessék. A tudatlanság és önzés ott is makacsúl ragaszkodott a megszokott régihez; ott is heves ellenségévé lett az újítónak, ki az emberiség nagyobb javának eszközlése végett, a létező állapotok fölforgatását, új elvek, új irányok követését tűzé ki föladatúl. És ezen nincs is miért csodálkoznunk. Az újítót, bár a legnemesebb, legtisztább szándékból támadja meg a létezőt, hogy helyette jobbat állítson, személyes tulajdonai, erényei szintűgy

nem óvják meg az üldöztetéstől, mint nem maga az ügy szentsége s hasznos volta. Erényei segítik ugyan őt céljai elérésében, s ha az neki sikerül, fényessé s halhatatlanná teszik nevét; de a küzdelem alatt csak arra szolgálnak, hogy őt még hevesebb megtámadásoknak tegyék célpontjává. Miként az ütközetben, úgy a társadalmi viszályokban is, azok ellen intéz-
tetnek a legtöbb csapások, kik a zászlót előre viszik; kiket személyes tulajdonaik, bátorságuk, értelmi képességek, erélyök a harcosok első sorába állítanak. És csak az utókor, mely újításaik hasznát méltányolni képes, mely azok gyümölcseit békében élvezzi, bír elég önzetlenséggel s higgadtsággal nekik igazságot szolgáltatni.

E nehézségek, melyekkel Williamsnak küzdnie kellett, nem kevesebbé mint az általa hirdetett nagy elv következménydús hordereje, felette érdekessé, tanulságossá teszik ezen egyszerű lelkész élettörténetét. Mert míg abból azt tanuljuk, hogy az igazság, bármily ellenzésre találjon is az elfogúltság s önzés részéről, végre mégis múlhatatlanul győzedelmessé válik; más részről megtanuljuk azt is, mily végtelen sokat tehet egyetlen ember is a világ társadalmi viszonyainak átalakítására, ha a nehézségektől vissza nem ijedve, elveihez mind végiglen hű s következetes marad; megtanuljuk, hogy miként a pusztában a madárka által elejtett mag egy egész új teremtésnek lehet kútfejévé: úgy az ember egy eszméje is képes átalakítani a világot.

És miként történt, hogy e puritán lelkész, kinek hitsorsosai épen arról valának legismertebbek, hogy a legridegebb türelmetlenséggel ragaszkodának hiedelmekhez; kik régi hazájokat is csak azért cserélték föl Amerika vadonaival, hogy vallásukat háborítatlanul gyakorolhassák, — miként történhetett, hogy Williams Roger ily új, kortársai fogalmaival oly ellenkező eszmének lett apostolává? Az adatok e kérdés megfejtésére, fájdalom, teljesen hiányzanak. „Williams Roger története — mond az Egyesült-államok történelmében Astié*), — miként új Anglia majdnem minden kitűnő férfiaié, csak az új világban lett kiszállásuk napjától kezdődik. A népszerűtlenség s egy neme a gyalázatnak, mely nevéhez csatlakozott, makacs ellenségeinek gyűlölete, melylyel korántsem ért fel kevés barátainak ragaszkodása, — minden összemunkált fölötte ritkáká tenni e tudósításokat e férfiúról, ki hivatva lön az emberi szellem történelmében a legkitűnőbb helyek egyikét foglalni el. De ha azon kívül, hogy 1599-ben született, minden egyéb életviszonyai, úgy eredete, mint születésének helye és szüleinek társadalmi állása titok marad is előttünk: cselekvő életéről elégséges tudósításunk van arra, hogy azt minden jelentékenyebb viszontagságaiban rajzolhassuk.

*) Histoire de la Republique des États-Unis, par J. F. Astié. Ezen 1865-ben megjelent jeles munkából merítjük jobbra e tanulmányos életrajzot.

II.

Egy napon egy híres ügyvéd, Coke Eduárd, szemeit egy ifjú vonta magára, ki a templomi hitszónoklat alatt jegyzeteket írt tárczájába. Kíváncsiságtól ösztönöztetve, látni óhajtja az iratot, melyet a tanuló önként s oly buzgalommal készít vala, s oly annyira meglepetett az ifjúnak abban nyilatkozó tehetségeitől, hogy szüleinek megegyeztével őt nyomban magához vette, s kiműveltetése végett valószínűleg az oxfordi egyetembe küldötte. Ezen ifjú Williams Roger volt. De a jogtanulmányokról, melyeket eleinte, hihetőleg pártfogójának utasítása szerint űzött, nemsokára a hittanra ment át Williams, mely őt nagyobb érdekléssel vonta magához. Iskoláit dicséretesen végzé; mert alig lépett ki azokból már is lelkészsé neveztetett. E hivatásában rövid idő alatt szintoly híressé lön szónoklata által, miként magán jelleme mindenkinek megnyerte becsülését; de viszontagságai is hamar megkezdődtek.

A mívelt, tevékeny, buzgó szellemű Williams, hihetőleg pártfogójának, Coke ügyvédnek, befolyása

alatt, — ki szabad elvei s a nép jogainak bátor védelme miatt maga is magára vonta I. Jakab király neheztelését, — határozottan szabadelvű irányban indult úgy annyira, hogy némelyek véleménye szerint csakis tévedésből, vagy valamely félig puritán püspöktől nyerhette alkalmaztatását az anglikán egyházban. De azon korban, midőn Jakab király türelmetlenségének még számos magas állású, alkalmazkodni kész férfiak is áldozataivá lettek, miként maradhatott volna sokáig békében egy fiatal hitszónok, kinek szabadelvűsége minden kicsinyes tekinteteken túltette magát; kinek bátorsága szabad elveinek legvégső következményeitől sem rettent vissza, bármily vihar zúgott is körülötte? Hihetőleg maga Williams is hamar átlátta, hogy ily kedély mellett nem tanácsos hazájában folytatnia életét s ő is az új világba vágyott, mely akkoron annyi erélyes és kalandos szellemet vont a tengeren túlra. 1630-ban decemberben tehát Bristolban hajóra szállt s Amerikába költözött, magával vivén nejét is, ki, miként eddig házas életét boldogította, úgy a viszontagságok napjaiban is végig hűséges társa volt.

Williams, ekkor mintegy 32 éves, erejének teljében, lángoló buzgalommal kezdett azonnal működni reményeinek valósításán. És az új világban, hol mindent újból kell vala alkotni, mily tágas mező nyílt egy fiatal, tudományosan művelt ember erélyének, ki egy államalapító s vallásújító anyagát rejté lelkében! De képzeletének tündérképei hamar elhalaványulának:

az üldözések, melyeket az ó világban kikerült, az újban érték őt utól. Egyenes, bátor, lángbuzgalmú kedélye alig kezd vala megnyílni a szabadság tiszta levegőjének, a szomorú valóság már is vas karokkal ragadá meg az ifjú embert, el sem bocsátandó őt mindaddig, míg sírjában nem találta föl a nyugalmat, melyet hosszú pályáján hiában keresett. Alig hogy Amerikába érkezett, már is megghiúsúlni látá reményeit, melyeket nagy és nemes elveinek megvalósítása iránt ápolt keblében. Hamar tapasztalnia kellett, hogy a jónak s igaznak legbuzgóbb hívei gyakran arra vannak kárhoytatva, hogy homlokuk verejtékével készítsék elő s termékenyítsék a művelésök alá jutott hálatlan földet, s évről évre hintsék el abban a jó magot a nélkül, hogy valaha aratásnak örvendhetnének.

Az első vizálynak, mely Williams Roger s a gyarmatosok közt kitört, úgy látszik azon változásban létezett forrása, melyet elhagyott hazájának fojtó gőzköréből az új világ szabad levegőjébe való átmenet okozott. Minden oda mutat, hogy Williams sem lön szerencsés kikerülni ama veszélyt, mely az erélyes és következetes jellemeket környezi, midőn a szenvedett nyomás alól megszabadúlva, kényök szerint terjeszkedni vágnak. Mindjárt az első ellentállásnál, melyet tapasztalt, túlhajtott az eszélytől kitüzött korlátokon.

Hogy azonban viszonyait s küzdelmeit új hazájában megérthessük, habár csak röviden is, de mulhatlanúl szükséges ábrázolnunk e puritán egyházat, a mint az a fiatal amerikai gyarmatokban megalakült.

III.

Midőn Williams Roger 1630-ban Amerikába hajózott, az újangolországi társadalom, bár még csak egy tized óta állott fenn, már is igen erősen kifejtette azon elveket, melyek alapjává tétettek. A vándor puritánok vallási üldözések miatt hagyván el szülőföldjüket, azon célból kerestek s alkottak magoknak új hazát, hogy ott vallásukat akadálytalanúl, teljes szabadsággal gyakorolhassák. A mit Európában soha egy társadalom sem tudott még létesíteni, e fiatal társadalom csodálatosan mély belátással egyesítette a maga keblében: a buzgón vallásos szellemet a szabadság szellemével.

Az első kivándorlók, magát az üldözést, mely őket kiköltözésre kényszeríté, hasznukra fordítván, az ó-világban hagyták hátra annak összes hűbéri burokját: az úgynevezett isteni jog czime alá rejtőzött monarchiát, az örökös nemességet s a szabályozott egyházat. Urai sorsuknak, mentek a mult kor bilincseitől, mely európai rokonaikat nyögbe szorítá, ők a protestantismusból oly társadalmat és kormányt alapítottak,

mely teljesen megegyezett vallási eszményökkel. Az egyéni hit oly társadalmat alkotott, melyben az egyén lön uralkodóvá. Ők kiálták ki először azon elvet, hogy a kormány a polgárok miatt van, s nem ezek ama miatt. Ők valának az elsők, kik demokratiai társadalmuk élére állították az egyéni jog elvét.

Ugyanazon elvet alkalmazták ők vallási viszonyaikra is: a lángolásig buzgón vallásosak, a bibliai individualismust tették egyházuk alapjává, melyen aztán egy valóságos theokratiai államot építettek fel. A puritán vallástan nem fogadta el soha egy nagy egyház eszméjét, mely az egész keresztyénséget magában foglalná, mint akár a katholicismus, akár a Luther és Kalvin tanain épült protestáns egyházak. Minden község kis egyháza, minden vallási gyülekezet magában egy teljes egészet alkotott ő náluk, a nélkül, hogy az valamely hierarchiai viszonyban állott volna ugyanazon nemű más vallási gyülekezetekkel. Ennélfogva minden puritán egyház egy kis vallási demokratia, melyet csak azok alkotnak, kik szabadon, önként lettek annak tagjaivá. A mint a kivándorlottak Új-Anglia külön pontjain egymás után partra szálltak, azonnal egy ünnepélyes, személyes szerződés (Churchcovenant) által kötelezték magokat, hogy egymással egy vallási társaságot, azaz egyházat alkotnak. Ennek tagjai mindnyájan egyenjogúak s ugyanazon kötelelességeket tartoznak teljesíteni. Csak ők magok részesülhetnek a szent vacsorában s kereszteszhetnek meg gyermekeiket. Hogy azonban valaki ezen egyházi gyülekezet tagjává

legyen, korántsem elég, hogy annak keblében s oly szüléktől született, kik annak tagjai voltak, s általok megkereszteltetett. Sőt még az sem volt elég, hogy az egyház tagjává lenni vágyó egyszerűen kijelentse, hogy hozzá csatlakozik. Hanem mindenkitől szigorúan megkivántatott, hogy bizonyos föltételeket teljesítsen s biztosításokat nyújtson. E biztosítás pedig nem abból állott, hogy bizonyos dogmatikai elveket önként elfogadjon. A kiválólág gyakorlatias puritánokat nem a dogmatizmus, hanem a gyakorlati morál egyesítette az egyházban, érezve, hogy a kereszténység mindennek fölött egy új életet föltételez, az élet s morál terén vonták az elkülönző vonalt azok közt, kik az egyházhoz tartoztak s kik ezen kívül álltak. És bár a biblia szolgált nekik mindenben szabályul, s ez képezi maiglan egyetlen hitvallásukat, mely őket egyesíti; mindamellet a szentírás tekintélyének egyszerű elfogadása sem elég az egyházba való lépésre. A puritán az egyházat főleg úgy tekinti, mint a vallási szükség kielégítésére szolgáló társaságot, mely bizonyos érzelmek, bizonyos remények közösségét föltételezi, s a gyakorlati vallást, az egyéni keresztény szellemet múlhatatlanul megkivánja. Valamint a kívándorlók bibliájok körül összegyűlve, s az Úrtól vett egyéni kegyelmeket egymásnak elbeszélve, alkották meg első egyházi községüket: úgy utóbb is az abba lépni vágyó tagoktól megkivántatott, hogy a keresztényi élet ismeretével, az egyéni kereszténység birtozával jelenjen meg a gyülekezet előtt is, személyesen

beszélje el annak a maga keresztényi tapasztalatait. A fölavatás e módja eleinte még a nőktől s leányoktól is megkivántatott; s ezek között lőn szokássá, hogy a félénkebb természetűek a személyes előadást irattal pótolhatták, mely jelenlétökben a gyülekezet előtt fölolvastatott. Csak a kik ily személyes hitvallást tettek, lőnek az egyház tagjaivá: csak ők részesülhettek a szent vacsorában s vihették gyermekeiket a keresztvízre. Hét ily hívő egyéniség elégséges volt egy egyház, vagy mint ezt ők nevezni szokták, gyülekezet — congregation — képzésére; s ez csak is annyi főből állhatott, a mennyien egy helyiségben elfértek. A kik ilyképen nem bizonyíthatták be, hogy az evangéliumi igazság tapasztalatát megtették, az egyházon kívül maradtak, s az úgynevezett társadalmat képezték. Az isteni szolgálaton mindazáltal ők is megjelentek, az egyház szükségeinek fedezésére megkivántató költségekben részt vettek; sőt bizonyos mértékben az egyház anyagi érdekeit kezelő választmányoknak is tagjaivá lehettek, s egy ideig még a lelkészek választásában is részesültek.

A mi az egyház szervezetét illeti: három rendű hivatalnokok léteztek: a tanítók, igazgatók s az alalmaznaosztók; a két elsőkének, az utolsókének diaconusoknak neveztek. E hivatalnokok a gyülekezetben a hívők kéz-feltevése által avattattak fel, mely szertartásnak azonban a hivatalba lépés formáján túl nem volt semmi jelentése. E szertartás a lelkészeknél is mindannyiszor ismételtetett, valahány-

szor más gyülekezetbe hívtak meg pásztorokul. A lelkész egyszerű hivatalnok volt gyülekezetének, melyen kívül semmi egyházi cselekvényt nem végezhetett s a többi polgárokkal mindenben egyenlő, semmi papi jellemmel nem bíró laicusnak tartatott. Hivatása csakis az isten igéjének hirdetése s a keresztelés volt; a házasságkötésekre, mi a polgári hivatalnok előtt ment végbe, hajdan nem bírt semmi befolyással; ma azonban az a lelkész előtt is történhetik.

Ilyen volt fővonásaiban s ilyen még ma is az amerikai puritán egyház szervezete. S ha azt kérdezed, mily viszonyban állott ezen egyház az állammal, az leend a válasz, hogy ott semmiféle viszony sem létezhetik, a hol csak egy az elem. Midőn az egyházat körvonaloztuk, egyszersmind az államot is megismertettük: a puritánok gyülekezetei Új-Angliában nem egyebek, mint alkrészei az egységes egyház-államnak. Társadalmuk theokrátiát képezett azaz oly társaságot, melynek minden tekintetben az isten volt egyetlen főnöke. De bármily teljesen alávetették is ők magokat az isten parancsainak, melyek a bibliában foglaltak, érezniök kellett, hogy az isten országlata nem lehet közvetlen, s kell lenni valakinek, ki annak nevében a kormányt igazgassa, őt képviselje. Ki legyen tehát az isten képviselője a társadalomban? A puritánok ezen ó-zsidó eszmét igen eredeti módon alkalmazták, mely az új-kori társadalmak minden sóvárgásaival teljes egyezményben állott. Kedvező helyzetekben, mely őket az oly távol levő anyaország

egyenes beavatkozásától megmentette, idegenek maradtak azon tantól, mely szerint az ó-világban királyok vagy más főhivatalnokok ruháztattak fel az isteni tekintélylyel, oly módon, hogy igazgatásukért csak istennek legyenek felelősek. Ők eleitől fogva magok nevezték ki hivatalnokaikat, és számot kérve tőlök eljárásukért, ha ezzel megelégedve nem voltak, másokra bízták az igazgatást. Ők eleitől fogva erélyesen ellentálltak azon kísérleteknek, melyek által néhány gazdagabb egyéniségek az anya-országéhoz hasonló örökös nemességet akartak köztök megalapítani; és hasonló erélylyel elkerülték azon veszélyt is, hogy a papság terjeszse ki fölöttök hatalmát. Az ő szerény lelkészeik, nemcsak hogy azon tekintélylyel nem ruháztattak fel, minőt a papság az anglicán egyházban bírt; hanem, bár különben egészen laicus jellemök volt a társadalomban, eleitől fogva ténylegesen kizárártak azon közönséges gyűlésekből, melyekben az egyházat s államot illető minden fontosabb ügyek elintéztettek. E közönséges gyűlések, melyek a legfőbb hatalmat képezték a társadalomban, szintazon tagokból állottak, melyek az egyházi gyülekezetet képezték, azon egy jelentékeny kivétellel, hogy az egyház vénei e gyűlésekben nem vehettek részt.

És ez volt alakja a puritánok theokratikus demokrátiájának eleitől fogva. „Inkább az államot kell oly módon berendezni, hogy az az isten háza, az egyház, legyen, mintsem az egyházat szervezni az állam érdekei szerint“ — mond egy tekintélyes lelkésze az

első gyarmatosaknak. Ezen egyszerű, teljesen demokratikus kormányzat eleitől fogva ugyanaz volt minden, úgy az egyház, mint a társaság bármi más ügyeire nézve. Az egyház egymás közt egyébiránt teljesen egyenjogú tagjainak összeségét tekintették ők minden hatalom kútfejének: a többség határozataiban magának az isten akaratának kifejezését tisztelték. És ezen theokratiai demokratia eleitől fogva oly féltékenyen őrzé a maga jogait, hogy szabálylyá tették, ugyanazon egyéneket, bármennyire meg voltak is elégedve kormányzásukkal, kétszer egymás után nem választani meg a hivatalokra, bár egyébiránt legalább is évi időközzel ismét beiktatták őket a kormányba.

De midőn a népfelség jogait ekként a társadalom minden intézményeiben biztosították a kormányzók önkénye ellen, egyszersmind arra is volt gondjuk, hogy ezen népfelségi nagy jogokat csak arra méltó s képes egyének gyakorolják, s nyugtalan, szeszélyes elmék ne hozzanak zavart a társadalomba. Ők ugyan nyílt karokkal fogadták községek keblébe mindazokat, kiket rokonszenv hozott közébök; de határozottan kizárták magok közül azokat, kik társadalmuk elveit megrontani, békéjét megzavarni merészkedtek. S nehogy e tekintetben csak késő tapasztalásból kelljen okólniok, mindjárt az 1631-ki májusban tartott közönséges gyűlésökön törvényt alkotának, mely szerint, hogy a polgárok testülete csak becsületes, jóra való emberekből álljon, rendeltetett, hogy „senki se élvezhesse a polgári jogokat, a ki nem tagja valamelyik,

a gyarmat határaiban létező egyházi gyülekezetnek.“ E törvény által egy egészen új, még sehol sem létező neme alkottatott az aristokrátiának. A politikai jogok gyakorlata nem a születéshez vagy gazdagsághoz, sem a tudományhoz s bátorsághoz kapcsoltatott; hanem egyedül az erkölcsi értéknek s azon egyéni jámborságnak lőn kizáró birtokává, melyet csak a keresztyéni szellem adhat, s mely nélkül az államok nem boldogúlhatnak.

Új polgárokat csak a közgyűlés vehetett fel az állam keblébe, de csak miután azok az egyház tagjaivá lettek. A polgárjelöltek ezután a gyülekezetben esküt köteleztettek letenni, mely szintoly nevezetes az által, a mit tartalmazott, mint az által, a mi belőle kihagyatott. Semmi említés sem volt abban Angolország souverainitásáról; hanem egyedül az egek királya iránt, miként ez az állam törvényeiben nyilatkozáék, kötelezte magát engedelmességre az új polgár. A szertartás egyházi beszéddel kezdődék, melyben a politikai életre jelöltek kötelességei adattak elő. Egyébiránt a ki valamelyik egyházi gyülekezetnek tagja nem volt, csak a politikai jogok gyakorlatából volt kizárva; a polgári jogokat azonban különbség nélkül élvezheték, sőt némely tisztséget is viselhetett s az esküdt törvényszéknek is tagjává lehetett.

A mondottak azonban csak egyik oldalát képezzék a puritánok theokrátiájának; volt annak egy másik, kevesbbé észszerű oldala is. Bár ugyanis az által, hogy az istent egyetlen uroknak, a bibliát egyetlen törvénykönyvüknek ismerve, a szabadság és tekintély

elvét szerencsésen egyeztették meg egymással; de mivel, egy elégséges vallási fejlettség hiányában, a bibliát szó és nem szellem szerint magyarázták, a lelkiismereti szabadság mégis erősen meg lőn korlátolva. A biblia szorosán szóbeli magyarázatának eredménye lőn, hogy társadalmuk fő jellegét a külső, legális formaiság képezte, s a szellemi szabad theokrátiát, mely a kereszténység lényeges jelleme, a mosaismus külső, alsóbb rendű kormányformájával cserélték fel. E szerint a puritánok, kik századukat annyi más tekintetben megelőzték, olyféle szokásokat is hoztak divatba, melyek a keresztyén világ szellemével többé meg nem férnek. Ők nemcsak hogy semmi különbséget nem tettek az ó és új testamentom közt; hanem amahhoz még inkább ragaszkodtak, mint ehhez, azon egyszerű okból, mert teljes történelmi valósítását tartalmazza az általok képzelt társadalom eszményének. És így aztán a keresztyéni szellemet a judaismus szűk keretébe szorították. A kereszténység elégségesen mély és szellemi fölfogásának hiányában, nem vették észre, hogy azon erkölcsiséget s vallásos elemet, mely minden állam fő alapja, pusztá törvények és büntetések által nem lehet létesíteni. Nem vették észre, hogy midőn a többség határozatait vallási dolgokban is mindenkire nézve kötelezőkké tették, a lelkiismeret fölött szintoly zsarnokságot gyakorolnak, a milyent az anglicán egyházban kárhoztattak. A szellemökben létező zavarnál fogva, magok a puritánok erényei oly üldözőkké tették őket, mint azok valának, kiknek

erőszakától a kiköltözés által szabadulni óhajtottak. Mert a törvényes kényszerítés nem kevesebbé zsarnoki akkor, midőn vallásosnak lenni kötelez, mint akkor, midőn meggátol: a lelkiismeret szabadságát egyik és másik megsemmisíti. Ilyen volt az a törvény, mely a nyilvános isteni szolgálat gyakorlatát, a vasárnap megülését mindenkire nézve kötelezővé tette, s tíz schilling birságot rovott arra, ki a gyülekezeti házból, azaz templomból fontos ok nélkül elmaradt; ilyen, mely vasárnapokon minden zajosabb mulatságot, szükségtelen utazást keményen eltiltott; mely mindazokat, kik az otthoni isteni szolgálatot elmulaszták, a nagy eskütszék elébe állíttatni rendeli stb.

E külső s legális theokratia azonban, bár az első években semmi nehézség nem merült föl, magok a puritánok önként fogadván el az egyházi s állami kormányzat e formáját, nagy veszélyeket rejtett magában a társadalomra nézve. Említők, hogy a politikai jogokat csak azok élvezték, a kik az egyházi gyülekezet tagjai voltak; a politikai hatalom forrása tehát a külön egyházakban létezett. E szabály azonban egy lényeges kérdést hozott szőnyegre, mihelyt a gyarmatok új kivándorlókkal szaporodni kezdének. Biztosításról kellett gondolkodni, hogy a hatalom e forrása meg ne változzék, hogy az egyházi gyülekezetek mindig jámbor, jóra való tagokból álljanak, s ne bocsásanak be kebleikbe oly elemeket, melyek által azok szelleme változást szenvedhetne. Az államnak tehát ellenőrséget kellett engedni az egyházi gyülekezetek

fölött, s törvény alkottatott, hogy ezentúl újabb egyházi gyülekezeteket alkotni csak a gyarmat tisztviselőinek s a vének többségének engedelmével lehessen; mert a kiköltözők szaporodtával már annak példája is merült fel, hogy némely egyház szabálytalanul alakíttatott.

E törvény biztosságot szerzett ugyan az államnak; de más részről egészen fölforgatta a puritánok egyházgyülekezeti rendszerének elméletét, mely szerint minden gyülekezet korlátlan autonomiával bírt és sarkkövét képezte a társadalmi épületnek. E törvény ugyanis az autonom egyházi gyülekezetet függővé tette a hívek összesége által képzett közgyűlés tekintélyétől, és bőségesen hintette el magvait a vizályoknak, melyek nemsokára oly vallási s polgári zavaroakat támasztottak a gyarmat keblében, hogy annak létele is veszélynek tétetett ki: e törvény magát a congregationalismus, azaz, az egyházgyülekezeti rendszer elvét s a lelkiismeret egyéni szabadságát támadta meg, mely a puritanismus egyik fő alapkövét képezte.

IV.

Nem is késtek ezentúl kitörni egynémely kisebb nagyobb viszályok a gyarmatok keblében, melyek azonban inkább theologiai jelleműek voltak, s a közgyűlés tekintélye által rövid idő alatt kiegyenlítették. A nyilvános békét Új-Angliában Williams Roger zavarta meg először jelentékenyebb módon az által, hogy a keresztényi spiritualismus elveiből indulván ki, a külső legális theokratia követelései ellen heves ellenzéket támasztott. Ő, kortársait messze túlhaladva, nagy bátorsággal s erélylyel kezdé vitatni azon elveket, melyek az Egyesült-Államokban ma már teljesen uralomra jutottak, Európában mindazáltal még távol állnak a győzedelemtől, bár minden oda mutat, hogy itt is, s talán nem igen sokára diadalt fognak kivívni. Ezen elvek nem egyedül a theokratia gyakorlatára vonatkoztak, mint ama viszályok, melyek mindjárt a megtelepedés első éveiben kitörték; hanem magát a zsidóféle külső, legális theokratia elvét támadták meg, a szellemi és keresztény theokratiát állítván annak helyébe.

Williams Roger, mint buzgó, tehetséges lelkész, mindjárt kiszállta után Salembé hivatott meg lelkészsegédül. De alig foglalta el hivatalát, a közgyűlés már is kérdést tőn íránta a salemi egyházi gyülekezethöz, mivel ez elmulasztotta az ügyet közleni a bostoni egyházzal. Williams ugyanis ez által arról vádoltatott, hogy bár Bostonban szállt ki s lakott megérkezte óta, elmulasztá magát annak egyházába fölvetetni csak azért, mivel a bostoni atyafiak nem akarták nyilvánosan kijelenteni megbánásukat a miatt, hogy míg Angliában léteztek, az anglicán egyház tagjai voltak; továbbá, hogy ő tagadta a kormány hatalmát, megbüntetni a vasárnap megülését rendelő szabály áthágásait.

Williams ugyan korántsem volt megvetője a polgári hatalomnak, sőt annak tekintélyét ünnepélyesen elismerte minden polgári ügyekben az által, hogy törvény szerint megjelent a közgyűlés előtt s letette az esküt, mely minden polgárjelölttől megkivántatott. De azon elvet, mely szerint a kormány beavatkozását a vallás dolgaiba roszalta, daczára minden üldözéseknek, melyeket utóbb a miatt szenvednie kellett, élete végéiglen a leghatározottabban fentartotta.

A salemi egyház sem hagyá magát a bostoniak által megfélemlítetté s a vádlottat megtartá pásztorául. A bostoni kormányhivatalnokok azonban, bár ezt hallgatással türték, ezóta semmi alkalmat nem mulasztának el boszuságuk s rossz akaratuk kijelentésére. Ez arra birta Rogert, hogy még 1631-ben, hí-

vei kérelmeinek daczára, oda hagyta Salemet s Plymouthba költözött, hova a bostoni kormány hatósága nem terjedt ki. Itt, nemcsak az egyházba, hanem a vének karába is örömmel fölvetetvén, inkább elemében találta magát Williams; s azontúl egy ideig békeben s egész buzgalommal szentelte magát hivatásának.

A lelkeszi gondok azonban s a kézi munka, melynek ideje egy részét áldozta, hogy fiatal családját, mely nejből s elsőszülöttéből áll, fentarthassa, nem elégítheték ki Williams rendkívüli tevékenységét. Nemsokára plymouthi megtelepedése után oly vállalatba fogott, mely nagy fontosságú lön egész Új-Angliára nézve. Nagylelkű indulattal vevé szívére a szegény benszülött indiánok sorsát, kiket az európaiak földjeiktől megfosztottak s cserében a civilizáció minden veszélyeivel megismertettek, de annak előnyei nélkül. „Lelkem vágyódék — úgymond egy iratában — a benszülöttek javát eszközölni.“ Ezen érzületet, melyet szinte gondviselészerűnek hitt vala, híven megőrzé mind haláláig.

Azonban nem volt könnyű dolog valósítani a jó szándokot. Már csak érintkezésbe is nehéz volt jutni velök, kik az európaiak iránt hamar bizalmatlanokká lettek. E nehézséget azonban könnyen legyőzhetni vélte, mihelyt nyelvöket beszélendi; de épen ebben volt a legnagyobb nehézség, miután még nem létezett indián, ki európai nyelvet beszélne. De az ő megtörhetlen erélyét e körülmény sem volt képes céljától

visszajeszteni. A fiatal puritán, ki néhány évvel elébb oly fényes remények ábrándképei által kecsegtetve látogatá az oxfordi egyetemet, a vadak füstös, ronda kunyhóit mind sűrűbben felkeresé s órákig időzék ott leguggolva, hogy ellesse a benszülöttek bonyolúlt nyelvének titkait. A föladat nem volt könnyű; mert e vas akaratú férfiú, kit semmi nem ijeszthetett vissza annak teljesítésétől, mit kötelességének tartott, még élete alkonyán is élénken emlékezék a kezdet roppant nehézségeire. „Az isten megajándékozott — úgymond élete végső éveiben — a türelem s kitartás szellemével, hogy tisztátalan, füstös lyukaikban lakjam nyelvök megtanulása végett.“ Meglátogatá az indiánok előbbkelőit s napokat töltött velök, alkalmazkodva életmódjokhoz s jegyezve kifejezéseiket. Az indiánok bizalmat nyerének iránta s ő nemsokára benső barátjává lett a vidék főnökeinek.

Mintegy két évet tölt vala ekként Plymouthban, midőn a salemi egyház őt ismét keblébe hívá, a beteges Skelton lelkész helyettesítésére. A plymouthi hívek nagy tisztelettel viseltetvén a buzgó, fényes tehetségű lelkész iránt, vonakodának őt elbocsátani; néhány befolyásos polgár azonban, kik az újító iránt idegenséget tanúsítanak, attól tartva, hogy végre még az egész gyülekezetet megnyeri eszméinek, megakadályozá letartóztatását. Ezek egyike, Brewster, még rágalomhoz sem restelt folyamodni: gyanúját fejezte ki, hogy Williams az anabaptisták felekezetéhez hajlik. Az anabaptisták neve akkoron még sokkal inkább mint jelenleg, oly varázs hatással bírt a

legtöbбекnél, hogy elég volt arról gyanúsítani bár kit is, hogy elszigetelve maradjon s a legvilágosabb igazság is gyanút ébreszsen ajkairól. Barátai közül azonban, kik őt jobban ismerék, 1633 augusztusában többen követék őt Saleembe.

De ellenségeinek rossz akarata is kísérte őt új lakába. Alig tölt vala itt három-négy hónapot, a közgyűlésen már is vád emeltetett ellene néhány hivatalnok által egy irat miatt, melyben tagadá jogszerűségét annak, hogy a gyarmatosak az angol korona nevében foglalják el a tartományt a benszülöttek megkérdezése s megegyezte nélkül. Szerinte az amerikai földnek egyedül a benszülöttek valának jogos birtokosai; s ellenére az európai népek közt akkor divatban volt elvnek, hogy minden tartomány birtoka azon népet illeti, mely azt először fölfedezte, ő csak lelkiismeretére hallgatva, a természeti jogot és emberiséget vitatva, határozottan állítá, hogy e földek jogos birtokát bárki is csak a benszülöttektől nyerheti. Ő az erősebb jogát szintűgy jogsérelemnek kiáltá ki Amerikában, mint az Európában annak tartatott. És valóban is az első gyarmatosak, e tannal egyezőleg, mindnyájan vették földjeiket a benszülöttektől.

Ezen könnyen elintézett vizzálynál azonban Williams nemsokára sokkal nagyobbba bonyolódott. Skelton meghalálózván, Salem egyházi gyülekezete őt avatta fel lelkészének, bár a kormány tisztviselői a dolgot halasztani kívánták. Roger ebben teljesen ártatlan volt; de e tény által mindamellett is nagy mér-

tékben magára vonta a kormányférfiak neheztelését. Nem is késtek ezek különféle aprólékos ügyekben vádolni őt, bár jobbára alap nélkül. Ilyen vád volt egyebek közt, hogy egy beszédében a nőknek meghagyta volna, hogy elfátyolozva jelenjenek meg az imaházban; ilyen hogy Endicott kormányzó az ő izgatásaira törülte volna el az angol zászlókon a keresztet s több efféle.

E vádak után azonban, melyek helytelenségét könnyű volt megmutatnia, 1635-ben nagy vihar gyűlt Roger feje fölött. A közgyűlés előtt újabban azon vád emeltetett ellene, miszerint a tisztviselőket a miatt gáncsolta, hogy az egyházba lépés által újjá nem született vallástalan egyéneket is kötelezvéen eskütételre, az isten nevét hiába vétetik. E vád nem is volt alaptalan. Williams a nélkül, hogy az eskütételt általában kárhóztatná, abban vallásos cselekvényt látott, mely a hitetlen szájában nem lehetne komoly; ezenfelül, híven a lelkiismeret és isteni szolgálat korlátlan szabadságát pártoló elvéhez, határozottan állítá, hogy a tisztviselőknak senkit sem kell hitletételre kötelezni s magát az esküt legfőlebb a hívők keblében, s ott is csak ritka s ünnepélyes alkalmakra kívánta fentartani. E tanát ő még Angliában léte alatt tényleg is bebizonyítá, később lévén nagy összeget elveszteni, mint az esküt a szokásos forma szerint letenni. Az újító e tanával az új kornak egy súlyos kérdését metszé ketté, mely Európában maiglan sincs megfejtve. Ő kimélet nélkül tépte le a leplet, mely az igazságot fődé, egy

perczig sem kételkedvén, hogy az nyomban győzni fog, mihelyt a hagyományos előítéletet aláássa.

De a körülmények e tekintetben nem voltak akoron kedvezők; a tény, mely e tan nyilvánítására alkalmul szolgálta, elég fontos volt arra nézve, hogy Williams ellenzékre találjon. Minthogy némely anglicán egyházbeliek a közbátorság ellen fondorkodának, a kormány nem gondolva azzal, hogy valamennyi polgár letette volt az esküt, mindenkitől új hitletételt kívánt, kijelentvén, hogy azok, kik azt megtagadják, minden fontosabb hivatalnál mellőztetni fognak. Mi több — s ez okozta a legnagyobb botrányt, — új esküforma is készítettett, mely engedelmességet kívánt minden „üdvös rendszabály“ iránt; holott az előbbi esküforma azt csak a rendszerint alkotott törvények iránt követelte. Williams úgy látá, hogy ily ruganyos kötelezés fölötte nagy szélességet ad a kormánynak, melynélfogva ez idővel magát az alkotmánylevelet is megmásíthatja; s befolyása által oly ellenzékét támasztott az önkényes szabály ellen, hogy a kormány kénytelen lön azzal felhagyni.

Ezt nem is bocsáthatá meg neki a reá különben is neheztelő kormány. Még 1635-ben a közgyűlés elébe idéztetett s a vádak egész árjával borítottatott el. Vádoltatott egyebek közt, hogy azt tanította légyen, miszerint még imádkozni sem kell az erkölcsileg újjá nem születtekkel, habár legközelebbi rokonod, nőd vagy gyermeked volna is; továbbá hogy szükségtelen, étkezés után hálákat adni. E tanok veszélyeseknek

íteltettek s végeztetett, hogy a többi egyházak szólítsák föl a salemi azok megtagadására; mit ha ez tenni vonakodnék, a kormány lépjen közbe s állítsa helyre az igaz hitet.

E két vád magában véve igen jellemző volt Roger tekintetében. Ő ugyanis azért roszalá az imádságot bárkinek is, mivel az által az anglicán egyházat akará kárhozthatni, melynek szabályai szerint valódi hű kereszténynek vala tekintendő mindenki, a ki az isteni szolgálatban részt vön. A második pontra nézve pedig a keresztényi szabadságot akarta védelmezni, midőn kikelt ama formaiság ellen, mely holmi apró gyakorlatok által törekedék megalapítani azon egyformaságot, mely miatt épen a puritánoknak kell vala oly sokat szenvedniök elhagyott hazájokban. Roger e két tanával szintoly erélyes védelmezőjévé lett a vallási szigornak mint a szabadságnak.

A kormány, hogy szakadást hozzon elő a pásztor és hívei közt, kik hozzá melegen ragaszkodának, még igazságtalansághoz is folyamodott. A salemi lakosok igazságszolgáltatást kívántak a törvényszéktől, némely földek kérdésében, melyektől megfosztattak volt; de folyamodásuk egyszerűen mellőztetett. A salemiak jól tudák, hogy a kormány csak azért bünteti őket, mivel annak daczára Williamst pásztorukká választották; s méltán boszankodva, az ügyet a többi egyházi községekhez felebbezték, felhíván azokat, ne engedjék a szabadságot ily veszélyesen megsértetni, s tennének ők is óvást a kormány e bűnös eljárása ellen.

A viszály hosszan tartott s oly súlyosan nehezédék Williamsra, hogy egészsége, sőt élete is veszélynek lőn kitéve. Hetenként háromszor kelle egyházi beszédet tartania, családjának fentartása végett éjjel-nappal dolgoznia, s e fölött még arra is lelnie időt, hogy minduntalan hol ide hol amoda mehessen válaszolni az ellene szünetlenül emelt újabb vádakra. Ő tehát, végre türelmét vesztvén, egy nagy elhatározásra szánta el magát: kijelenté, hogy Massachusetts állam gyülekezeteivel minden közösséget megszakaszt, sőt magával saját egyházával is, ha ez őt az uralkodó párt ellen támasztott ellenzékében nem követi. A szenvedély hevében ő, a lelkiismeret szabadságának rettenthetlen védője, maga is megsérté a szabadságot, olyat kívánván híveitől, mit ezek nem tehettek, tenniök nem kellett. Williams még ugyanazon évi októberben újra a közgyűlés elébe idéztetett s az egyházakhoz küldött levelek miatt feleletre vonatott, s mivel azokat visszavonni hosszú s heves vita után sem akarta, arra ítéltetett, hogy a gyarmatból hat hét lefolyta előtt távozzék. Egyen kívül, valamennyi lelkész helyeslé az ítéletet. Minek következtében most már a salemi egyház által is feleletre vonatván, mivel e miatt ezzel is megszakasztá közösségét, az egyházi gyülekezet is elhagyá őt, kijelentvén, hogy hibázott midőn ily egyént hívott meg lelkészévé, a kormánylyal egyességre lépett.

Az újító tehát egymagára maradt s elszigeteltségében nem volt más választása, mint vagy vissza-

vonni tanait, vagy a száműzöttség útjára kelni. Ki-egyenlítésről szó sem lehetett. Mert bár csekélységeknek látszanak is a vizályt felidézett kérdések, valóban súlyos volt a meghasonlás: itt nem kevesebb forgott fenn: mint két, egymástól nagyon különböző felfogása az egyháznak s a társadalomnak, mint két külön civilisátio, a kereszténységnek egymással ellenkező két fogalma. Miként a későbbi események teljes világosságba helyezék, Williams, puritán phraseológiája daczára, az újkori szabadelvűség eszméinek volt képviselője. Ő az állam közbeléptét a lehető legkisebb körre kívánta szoríttatni s mindenben mi a lelkiismeretet illeti, a legnagyobb egyéni szabadságot követelte; ő teljesen elválasztatni kívánta az egyházat az államtól, a külső, legális, zsidószerű theokrátiát pedig a szellem-theokrátiával akarta felcseréltetni. Mélyen meggyőződve a kereszténység szükséges voltáról az államok boldogságára, telve bizodalommal az igazság mindenható ereje iránt, úgy tartá, hogy az útat törend magának s áthatandja a társadalom minden rétegeit a nélkül, hogy a rendőrség által kísértetnék, s a kormányhivatalnokok által vezettnék be a fiatal köztársaságba. Ő csak egyet kívánt az államtól a vallás számára: teljes, korlátlan szabadságot, meg lévén győződve, hogy ez a leghatékonyabb mód, biztosítani elevenítő hatását a társadalomra.

E tekintetben az egész gyarmat ellenkező véleményben volt vele; mindenki megbotránkozott azon, hogy annyira egyedül a világi ügyekre akarja szorít-

tatni az államot, miszerint még az a joga se legyen, hogy az eretnokség és szakadás meggátlása végett közbe léphessen. Kiegyezkedésnek tehát nem lehetett köztök helye, mert Williams nem azon egyének sorába tartozék, kik hatalom s befolyás kedvéért megtagadják elveiket, melyeknek diadalra vezetése hivatásuk. Ezen elvek s eszmék pedig még oly koraiak s időszerűtlenek voltak a gyarmatban, hogy fölötte kevesen találtattak körüle, kik őt megérteni képesek voltak volna. S így lön, hogy Williams, elismert érényei daczára is, üldözést szenvedett, mint rendszeren mindazok, kik századjokat megelőzve, annak hibái, tévedései, előítéletei ellen kikelnek s magasan lobogtatják az igazság zászlaját.

V.

A kormány, tekintetbe vévén az évszak zordon-
ságát, eleinte csak a jövő tavasszal akarta foganatba
venni a Williams ellen hozott száműzési ítéletet.
Mínthogy azonban ő nem szünt meg eszméit terjesz-
teni azok közt, kik őt meglátogatták; s ezen felül
annak híre is terjeng vala, hogy ő a szomszédságban
egy új telepet szándékozik alapítani: a tanács, veszé-
lyes befolyásától a gyarmatot mennél előbb megmen-
tendő, elhatározá hogy őt az első hajóval Angolor-
szágba szállíttatja vissza. Szerencsére az e határozat
végrehajtásával megbizott hivatalnok későn érkezett.
Az elitelt, a sorsán szánakozó Winthrop connecticuti
kormányzó által e szándékról idején értesítettvén,
családját hátrahagyva, január közepe táján megfutott.
A szökevény majdnem egész négy hónapon át bolyonga
kemény tél közepén az erdőkben, kenyér, tűz, enyhely
nélkül, odvas fákbán keresve éji szállást a dermesztő
hideg ellen. Az e bujdosó életében szenvedett légköri
viszontagságok következményeit még késő vénségében
is érezte. Táplálékát a narragansettsi öböl indiánjai-

nak vendégszeretetéből nyerte. A tavasz nyíltával végre egy folyam partján telepedett meg; s minthogy salemi barátjai közül néhányan őt felkeresték, sorsában azontúl osztozandók, velök együtt azonnal hozzá látott a veteményezéshez. De alig hányta ki kalászeit az elvetett mag, midőn megintették, hogy a föld, melyen megtelepedtek, Massachusetts határában létezik, minélfogva legalább is a folyamon költözzék át. Williams zúgolódás nélkül hagyá el bevetett földjeit, melynek gyümölcseit más volt learatandó, s hatod magával csolnakba ülve, a folyam mentében ereszkedék lefelé. Midőn azt hitte, hogy már elég messze távozott Massachusetts határaitól, végre kiszálla s istennek, ki őt viszontagságaiban védé, hálát adva, a helyet, melyen megtelepedett, Gondviselésnek nevezte, melyen aztán a maiglan Providence nevet viselő város emelkedett.

Értesülvén, hogy a föld, melyen megszállott, a narragansettsi szachemnek, Kanonikusnak birtoka, társai egyikét Salembé küldé vissza, hogy ott bírt házára bizonyos összeget kölcsön vegyen, melyen az indiánoktól földeket vásároljon. De ezek, kik közt előbb, nyelvéket tanulandó, gyakran időzék, telve hálával a tőle több ízben vett különféle jótéteményekért, a vett földeken felül ingyen engedék át neki határaik egy jelentékeny részét.

Williams eleinte egyedül akart megtelepedni az indiánok között, folytatva régi tervét, hogy életét boldogításuknak szentelendi. De nemsokára értesülvén,

hogy honfitársai közül, az övéhez hasonló üldözöttek miatt, többen kíváncsoznak hozzá jöni, engedelmet adott nekik, hogy földjein megtelepedjenek. És ezért azóta első szándékát megváltoztatva, elhatározta magát, hogy mindenféle lelkiismeretnek menedék-helyet nyit birtokának határaiban. Barátainak mindenfelé hírül adá szerzeményét, hogy a kinek tetszik, hozzá csatlakozhassék.

Az újtó ekként államalapítóvá lett; s a ki eddig elvont új eszméi, elméletei által a nyilvános békét megzavarta, egy új életnek ment elébe, melyben a gyakorlati valósággal kellett megmérkőznie. A vállalat, miként a tények magok sem késték azt tanúsítani, nem volt könnyű; mert a mindenféle lelkiismeretnek menhelyet adni, annyi volt, mint a szomszéd gyarmatok valamennyi elégületleneit befogadni. Williams beható értelme nem hagy kételkedni, hogy egynémely nehézséget maga is előre látott; s korlátlan ura lévén a keletkezendő államnak, hatalmában állott oly szabályokat alkotni annak számára, minőket a körülmények javaslának. Azt ugyan eleve is gyanítani lehetett, hogy ő, ki a lelkiismeret szabadságáért már annyit áldozott és szenvedett, ki e fölött minden tetteiben következetes volt, nem fog a nála megtelepedőkre olyféle vallási szerződést kényszeríteni, mint a többi gyarmatokban divatozott; ez iránt ő mindenkit biztosíta már azáltal is, hogy „mindenféle lelkiismeretnek“ menhelyül nyitá meg birtokát. De talán némi úri jogokat, némi souverainitást mégis fentartott

magának, ha nem más czélból is, mint azért, hogy beható, érett értelmének, bőséges tapasztalatainak világával annál inkább biztosíthassa gyarmatának jövődjét, mely annyi különböző elemekből fogna támadni? Vagy legalább talán a kormányra nézve tartott fenn magának oly hatalmat, melynél fogva a támadható viszályokat lecsillapíthassa, a gyarmat gyors fejlődését egy, habár szabadelvű, de erélyes igazgatás által előmozdítsa? Mindez kétségtelenül hatalmában állott; mert korlátlan birtokosa volt területének. S épen ennél fogva lehetne-e őt igazságtalanságról, vagy csak méltánytalanságról is vádolni, ha némi fölségi vagy legalább úri jogokat s fenhatóságot tartott volna fel magának?

De a szó legnemesebb értelmében keresztény s demokrata férfiú semmit sem tett mindezekből! Nem tudjuk, vajon az úri jogok gyakorlatának kecségtető fényképei csillogtak-e valaha szemei előtt, kísértették-e kebelét? S ezt sajnálnunk kell; mert mennyire nőne még szemeink előtt s becsülésünkben Williams, ha tudnók, hogy őt ilyféle kísértések valóban ostromolták, s ő győzedelmes lön fölöttök! Mennyire büszkék lehetnénk reá az emberiség nevében, melynek birtokos, hatalmas tagjai közt oly kevesen vannak, kiknél a gondolat és a gyakorlati élet logikája teljes egyensúlyban volna! De akár ösztöneit, akár meggondolását illesse is a becsület, mindegy: annyit tudunk, s csakis ez lényeges, hogy Williams Roger épen azon megfajtést fogadá el, melyet szellemi iránya s az

önmaga iránti következetesség kívánt. Ezen, kissé szűk nézetű, félénk puritán, e szabad gondolkozású keresztény jobban eltalálta a helyes utat, mint a régiség valamennyi bölcse, s mint a jelenkor legtöbb philosophja. Ő egy perczig sem hagyá magát elcsábíttatni a despotismusra, hacsak azért is, hogy a szabadságnak szolgáljon; érezvén, hogy a szabadságnak egyedül maga a szabadság lehet jó iskolája, s azon gondolattól vezéreltetve, hogy az ember sohasem tanulhatja meg másként jól kormányozni magát, mint saját kárán s veszélyein, és eleinte ügyetlenül kezelve ama hatalmas eszközt, mely utóbb, jól alkalmazva, csodákat teremthet. Ő a maga új államát a legkorlátlanabb szabadság alapjára fektette. Ő egy tiszta, tökéletes demokratiát alkotott, melyben minden hatalmat maga a nép gyakorol, de a lelkiismeret felett egyedül az isten uralkodik; ő nemcsak hogy semmi szerződésre nem kötelezte új államának tagjait: önzetlensége annyira ment, hogy még tett költségeinek megtérítéséről is lemondott. Ingyen osztá ki társai közt a földeket, melyeket a fiatal családját rejtő ház árán vett, — s mindegyiknek szintannyit, mennyit önmagának tartott meg. Ezen férfiú, ki ennyire megfélekedezett saját érdekeiről, önmaga beszél el magáról egy vonást, mely teljessé teszi jellemének rajzát. Szegénysége nem sokára oly nagygyá lett, hogy a legszükségesebbnek is hiányát érezé. „És ekkor, úgymond, a szellemek atyjának tetszett az én javamra megilletni több barátaim szívét; ezek közt volt különösen Winslow úr, e nagy és jámbor lélek;

meglátogatván bennünket Providenceben, nőm kezébe egy aranyat csúsztatott fentartásunkra.“

Mihelyt a gyarmat európai jövevényekből s más gyarmatok tagjaiból eléggé megnövekedett, egy közgyűlésben a következő szerződés iratott alá: „Mi alulírtak, Providence városában óhajtván lakni, cselekvő és szenvedő engedelmességet ígérünk minden szabályok- s rendeleteknek, melyek a közjó érdekében, a mostani lakosok s egy községet alkotó családfejek, vagy az ezek által később befogadottak többsége által rendszerint alkottatnak, de egyedül csak a polgári ügyekben.“

Eleinte a gyarmat közvetlen demokratiai formát alapított meg keblében, a város önmaga kezelé érdekeit: két megbizott, kik igen rövid határidőre választottak, lőn fölhatalmazva, ügyelni a közrendre, határozni a felmerült pörös ügyekben, kihirdetni a gyűlést, s végrehajtani annak határozatait.

Williams alig hogy legyőzte ama kísértést, hogy magát mindigre Providence urává tegye, már is egy másik tette kedélyét próbaköre. Mialatt ő új városában földjeit művelve éjjel-nappal fáradozék, hogy szegénységében fiatal családjának élelmét előteremthesse, a veszély egy hangos kiáltása hat füleibe. E vészhang Massachusettsből, azon gyarmatból jő vala, mely miután őt kebléből kiűzte, új telepítvényével minden, még kereskedelmi összeköttetést is tilalmazott, s azt sem engedte meg, hogy a száműzöttek Bostonból pénzükön a legszükségesebb életkellékeket beszerezhessék. Az indiánok egyik legvadabb s leghatalmasb

nemzetsége, a pekótok faja s Massachusetts közt ellenséges viszony fejlődött ki, mely végveszélylyel fenyegeté a gyarmatokat, ha e szilaj ellenségnek sikerülne a benszülötteket ellenök egyesíteni. Midőn ez Williamsnak hírül esett, már egy perczet sem leheté késni az ügyben; mert a pekótok ügynökei izgatólag járák be a szomszéd nemzetségeket. A veszély Boston polgárainak emlékezetébe hozá Williams Rogert s az ő jó viszonyait az indiánokkal: csak ő leheté még képes azt elhárítani ezen fiatal köztársaságokról. Ugyanazon kormányférfiak tehát, kik őt nemrég száműzték, most kérőleg folyamodának hozzá, vetné magát közbe barátjainál, a narragansettsi indiánoknál, hogy őket a pekótokhozi csatlakozástól visszatartsa. Providence alapítójának még háború esetében sem volt mitől félnie sem magára, sem gyarmatára nézve a benszülöttek részéről, mert ezek őt folyton nagy tiszteletben tarták. De Williams nemes lelkét ez nem nyugtatá meg. Látja, hogy ellenségeit végveszély fenyegeti, melytől csak ő mentheti meg azokat: ez elég neki, hogy semmi áldozatot ne kíméljen. Ő tehát egy perczig sem késedezék. „Mihelyt a levelet vevém — így tudósít ön-maga bennünket, — azonnal tapasztalám isten segedelmét; fölmarkolám ételenet s alig engedvén magamnak annyi időt, hogy nőmet tudósítsam, egyedül egy nyomorúlt csolnakba szálltam, s a viharos szélben gyöngé evezőkkel küzdve a tenger hullámai ellen, nyilvános életveszélylyel sieték a szachem laka felé. Három éjen s napon át kénytelen valék együtt

lenni a pekótok vérengző követeivel; úgy látszék nekem, mintha érezném kezeiken s karjaikon honfitársaim vérének szagát, kiket a Connecticut partjain már felkonczoltak; éjente pedig saját torkomon véres késeiket. De isten csodálatosan megőrze; segedelmét nyújtá, hogy megszakaszszam a pekótok alkudozásait s megghiúsítsam terveiket: munkálkodásaim s utazásaimnak az lön eredménye, hogy a narragansettsek és a mohikánok az angolokkal szöveteztek a pekótok ellen.“ A gyarmatok ekként megszabadultak a nagy veszélytől s pedig annak közbenjárására, kit Massachusetts nem tartott méltónak, hogy határában élhessen.

De a száműzött még ezzel sem elégedett meg. Miután Stoughton tábornokot s a többi tiszteket, kik a pekótok ellen hadat vezettek, vendégszeretőleg fogadta házába, folyton közbenjáró szerepet viselt a bostoni kormány s annak hadserege és az indiánok között, míg végre a pekótok teljesen visszaverettek.

Massachusetts népe, jól érezve, hogy nyert előnyeit nagy részben Williams önzetlen fáradozásainak kell köszönnie, hálára gyúladt iránta. Számosan azon gondolattal foglalkozának, hogy a száműzöttség ítéletét eltörülve, hálájokat iránta valamely nyilvános módon tanusítsák; de Dudley, ki mások lelkiismeretének szabadságát sohasem támogató, megakadályozta a jó gondolat valósítását. Massachusetts jobb érzelmű polgárai azzal hallgattaták el hálára ösztönző lelkiismereteket, hogy jötevőjöknek nem személyét, hanem elveit sujtják, melyeket elítélni folyton kénytelenek; s

ha még továbbra is fentartják száműzöttségét, azt nem az ő bűnhesztése, hanem szintúgy az ő, mint a köztársaság érdekében cselekszik. Williams is különbséget tőn ugyan ellenei személye s elvei közt; de azokkal ellenkezőleg, egy alkalmat sem mulasztta el, hogy velők nagylelkűségét s jótékonyságát ne éreztette volna. Ily alkalom nyílt erre mindjárt a pekótok ellen viselt háború végével, midőn az angolok és indián szövetségeseik közt a hadi foglyok fölosztása iránt viszály támadt; ezt is csak az ő közbenjárása csillapította le. De azontúl is számos évek alatt ő volt mindig a békebíró a benszülöttek s gyarmatosok között.

E szerepében némi bosszúvágys kevesebb önzetlenség az ő részéről, elég volt volna a legsúlyosabb bonyodalmakat előidézni, melyek őt mindigre nélkülözhetlenné tették volna honfitársai közt. De ilyesminek gondolata is távol vala Williamstól. Ő megelégedett azzal, ha alkalmilag jót tehetett elleneinek s dolgozhatott családjá fentartására Providenceben, hol mindenki a legteljesebb szabadságot élvezé. E főpontra nézve oly szigorú vala a kis köztársaság, hogy, például, bizonyos Verin Josue mindaddig megfosztatott polgári jogaitól, mig nevének, ki több vallási gyülekezetet kívánt vala látogatni, tiszteletben nem tartaná lelki ismereti szabadságát. Providence polgárai ebben, merő szabadságszeretetből, még saját elvöket is megsértették, beavatkozást engedvén a kormánynak a családi ügybe, a lelkiismeret szabadságának védelme miatt.

A szabadság e teljes élvezete csakhamar számos új lakost édesgetett Providencebe s környékére kivált azok közül, kik vallási viszályok miatt Massachusettsből száműzettek. Clarke John orvos egy egész csapattal érkezett Providencebe; s Williams maga szerzett nekik földeket az indiánoktól, bár a jövevények az övétől egészen különböző vallási eszméknek hódolának. Ezen új telepítvényből származott Rhode-Island gyarmat, mely utóbb egy állammá egyesült Providence városával.

A két város egyesülésére leginkább az adott okot, hogy szabadságlevele még egyiknek sem volt Angolországtól, s e miatt a hatalmasabb gyarmatoktól minduntalan büntetlenül háborítottak. A két város polgárai tehát, magokat ellenök biztosítandók, 1643-ban Rogert Angolországba küldék a szabadságlevél kieszközlése végett. Ő ezen áldozatot is örömmel hozá társainak, s mivel Bostonban az ellene kimondott ítélet még nem vala visszavonva, New-Yorkba, az ekkor még hollandi birtokba ment, onnan szállandó hajóra. E városnak nagy szerencséjére szolgált Williams oda érkezte. Az indiánok elkeseredve a hollandiak kegyetlenségei miatt, épen ott időzése alatt dühösen támadták meg a várost. Már több ház leégett a város körül s ennek lakosaiból is estek áldozatok, midőn Williams, mitssem gondolva a veszélyyel, a dühöngők közé siet, s őket nagy bajjal lecsillapítván, az Egyesült-Államok leendő fővárosát megmentette.

VI.

Az utazás Amerikából Angliába akkoron a legjobb széllel is hetekig tartott, s Williams ezen kényszerű nyugalom idejét arra fordítá, hogy az indiánok nyelvében szerzett ismereteit rendszerbe hozva papírra tegye. Mindjárt a hajóra szállta után megkezdé tehát azon könyvének fogalmazását, melyet nemsokára Londonba érkezte után „Az indián nyelv kulcsa“ cím alatt közrebocsátott.

A mi küldetése célját illeti: a körülmények arra nézve igen kedvező voltak. A polgári háború I. Károly király s parlamentje közt javában folyt, midőn Williams Londonban kiszállott. A puritán és szabadelvű elemek mind a parlament részén álltak, s ez különben is nagy rokonszenvvel viseltetett az amerikai gyarmatok iránt. Williams e körülmények közt már az 1644-ki márczius közepén kinyerte a chartát, mely Providence, Portsmouth és Newport lakosainak s mindazoknak, kik a jövőben hozzájuk csatlakozandnak, jogot biztosított egy szabad kormányt alapítani s törvényeket alkotni, csak azt kötvén ki ezekre

nézve, hogy Angolország törvényeivel ellenzékben ne legyenek.

Williams azonban nem tért mindjárt vissza a szabadságlevél kieszközlése után. „Az indián nyelv kulcsa“ időközben teljesen elkészült, most tehát azt sajtó alá adta, s ezen felül még két fontos értekezést készített, melyek viszont az ő érületének s lélekirányának teljes ismeretére szolgálhatnak kulcsúl: méltók, hogy azokat bővebben megismertessük, mint rendkívüli egyéniségének hű kifejezéseit, melyek által korát messze túlhaladta s az emberiség legnagyobb bölcseinek sorába lépett.

Ezen értekezések a lelkiismeret teljes szabadságának szintoly erélyes mint meggyöző védiratai. Bennök a keresztényi szabadelvűség alapelvei oly teljes kifejezést nyertek, hogy még mai napság is bajos volna az egyén és társadalom jogairól, az egyház és állam kölcsönös viszonyairól oly merész tételt fölállítani, mely ezen röpiratokban ben nem foglaltatnék. Ezen alig ismert puritán bölcselő következetességével még századunk legszabadabb elvű publicistáit is túlhaladja.

A newgatei börtönben egy fogoly tespedett vallása miatt, ki, mivel tolla s tintája hiányzék, tejjel jegyzé fel a vallási üldözés ellen összeszedett érveit. Egy barátja tűz segélyével elolvasta s lemásolta a rejtélyes irást, mely aztán Cotton John buzgó anglikánhoz küldetvén, ezt czáfolatra ingerlé. Ekkor lép közbe Williams első értekezésével, melyet az Igazság és a Béke közt folyt

párbeszéd alakjában „A lelkiismeret miatti véres üldözés elve“ cím alatt a parlamentnek ajánlott. De Cotton ezt is czáfolni ügyekezett; Williams tehát még egy rövid iratot bocsáta ki ellene e cím alatt: „A vérengző üldözés elve, még vérengzőbbé téve Cotton úr által, midőn azt a Bárány véreben megmosni ügyekszik.“

Ez, úgymond, a romlottság és sötétség elve, mely a béke és rend istenét káromolva, a nemzeteket egymás ellen háborúba dönti a vallás és lelkiismeret nevében. Nincs bűn, mely ezt felülmulná nagyságával; nincs a világon elv, mely annyira káromló s veszedelmes volna az emberek szellemi s anyagi javára nézve, mint ama vérengző elv, mely szerint az ember lelkiismeretének ügye miatt üldöztetik.

Ezen elvnek, mely akkoron az egész világon, minden vallásfelekezeteknél uralkodó vala, Williams a teljes vallási szabadság elméletét állítja ellenébe. Mindenik felekezet, magát véelve az igazság birtokában s a szabadságot csak magának követelve, érdeket látott abban, ha az eltérő hiedelmeket üldözte: Williams az első az emberiség történetében, ki minden hiedelem számára, legyen az keresztény, muzulman, pogány vagy bármi egyéb, a szabadság egyenlő jogát követeli. Az ő bizodalma oly határtalan volt az igazságban, hogy perczig sem kételkedék ezt saját maga fegyvereinek erejére bízni a tévtanok elleni harcában. Ő még a kereszténységellenes tévelygéseket sem akarja kényszerítés alá vetni. Ha ily tévelygők, úgy-

mond, polgári bünt öntudatosan követnek el, az állam elég erős ellenök; ha lelki merényletre vetemednek, a keresztyén egyház elég szellemi fegyverrel bír őket visszatorlani.

Ő azonban a vallási szabadság alatt nem azon szenvedőleg sértő türelmet érti, melyet a harczban el-fáradt többség enged a le nem győzhetett kisebbségnek. Ő azt kívánja, hogy a kormány, semmi különbséget nem tévén a hitfelekezetek között, valamennyi fölébe emelkedjék s egyiket a másik ellen védje, mi-helyt valamelyik átlépve a vallás határait, polgári vagy politikai térre lépne, hogy a közrendet megza-varja. „Ha, úgymond ellenéhez fordúlva, valaki Cotton urat gyilkosnak rágalmazza, a kormány kötelessége megvizsgálni az ügyet s megbüntetni a rágalmazót, különben a társadalom lehetlenné válnék. De ha va-laki azt mondaná, hogy Cotton úr a népet lelkileg gyilkolja, tévedésbe ejti, s a vádló ezt be is bizo-nyítja: Cotton kötelessége lesz dicsőíteni az istent, megismerni s megbánni hibáját. Ha pedig ellene a vádat bebizonyítani képtelen, Cotton úr elégedjék meg erkölcsi győzedelmével; ő ellenét ez esetben nem idézheti rágalom miatt a törvényszék elébe; mert ez a felett nem ítélni. Az állam csak polgári bűnöket büntethet; de hiedelmeket vagy merő erkölcsi bűnö-ket nem.

Williams, bár buzgó puritán, nem ijed meg at-tól, hogy e teljes szabadsága minden hitfelekezetnek, melyek fölött az állam felügyelete csak arra szorít-

koznék, hogy köztök a rendet, igazságot és jogegyenlőséget tartsa fenn, széles tért nyit a proselytismusra. Polgári tekintetben, úgymond, mi köze az államnak ahhoz, mely vallást követnek a polgárok? És ha azon keresztényt, ki például egy zsidót a maga vallására térít, ezért polgárilag büntetni senkinek sem juthat eszébe; vajon több joggal büntetné-e az állam a zsidót, ki egy keresztényt Mózes vallására térít? De nem kevesebbé ártatlan, sőt hasznos e szabadság vallási tekintetben. Vagy azon botrányok miatt kellene-e korlátozni azt, melyek abból támadhatnak, hogy ez vagy amaz ősei hitét mással cseréli fel? Azon ember, úgymond, ki meggyőződésből tér át más vallásra, nem ér-e sokkal többet, mint az, ki vallását ugyan, melyben született, nem változtatja, de sem istennel, sem lelkiismeretével mit sem gondol? Ám küzdjenek egymással a hitfelekezetek, csak a nyilvános békét ne zavarják meg. Nem mondá-e maga Jézus és apostolai, hogy szellemi harcot hoztak a világba?

És Williams, midőn a hitfelekezetek e korlátlan szabadságát tanítá, annak minden következményeit is eleve s önként elfogadta. E vallási szabadságban látta ő a nyilvános béke és nyugalom legfőbb biztosítását, minden szabadságok magna chartáját. De hogy e szabadság életbe léphessen, módosítani kelle minden eddig divatozó intézményeket. E szabadság mellett megelőző szabályokról, egyoldalú pártfogásokról szó sem lehet többé. Minden törvény, bármiben kénysze-

ríti is a lelkiismeretet, megannyi bilincs és iga, melyet a lélek nem tűrhet elkeseredés nélkül. Ő arról sem akar hallani, hogy a vallás szolgáit az állam fizesse, mely nem képes megítélni, ki a jó, s ki a rossz pap. Fizesse minden gyülekezet érdeme szerint önkéntes adózás által a maga vallásoktatóit. Minden nemzeti egyház, bárminő legyen is alakja, lényegesen hibás.

Az újító ezen állítása talált legnagyobb ellenzékre Amerikában, melynek gyarmatai épen azért költöztek ki ősi hazájokból, hogy egy nemzeti egyházat alapítsanak, mely sérületlenül bocsássa az utódokra azon vallási hiedelmeket, melyekért magok annyi áldozatot hoztak vala. De Roger, a tisztán szellemi theokratia bátor apostola, győzedelmesen bebizonyítja, mily tévesek azok véleményei, kik a zsidóféle külső, legális theokrátiához ragaszkodnak, mely végeredményben arra vezetne, hogy minden kormány pápává, minden törvényszék a lelkiismeretek bírójává legyen, s a spanyol inquisitio módjára keresztes háborút folytasson az eretnekek ellen. És honnan meríthetné a kormány ilyféle hatalmát? A józan államtan szerint a kormány nem lehet egyéb, mint a nemzet megbizottja a végrehajtó hatalom gyakorlatára; jogait, hatalmát, melylyel fel van ruházva, csak a nemzet kebléből merítheti. Ámde a nemzet maga sem birhat semmiféle hatalmat a lelkek fölött; különben azt kellene mondanunk, hogy az állam vallásosabb mint az egyház, avatottabb a lelki dolgokban, mint maga a keresztény

társadalom. És ha a tisztviselő mindemellett is hatalommal bírna határozni a vallásos kérdésekben, nem történnék-e gyakran, hogy vallástalan emberek bitornának a lelki hatalmat, mi az egész civilisációt, magát a társadalom alapját fölforgatná, mondhatatlan zavart támasztana a népek keblében.

Nem az következik-e mind ebből, hogy az állam, mely csak a természeti embert s ennek polgári céljait képviseli, az egyházi dolgokba semmikép nem avatkozhatik? És bizonyára így értették ezt az első századok keresztényei, kik a vallás tárgyában a kényszerítésnek minden eszközeit kárhoztatták. Konstantin és utódai a császári széken, magoknak lelki hatalmat tulajdonítva, kétség kívül többet ártottak a keresztény egyháznak, mint a legvérengzőbb Nérók. Az egyház és az állam ezen szánandó egybevegyülése óta, mindenütt rendetlenség terjedt el a társadalomban; a fogalmak úgy a politikában mint a vallásban meghamisítottak; mind a két intézmény egyaránt kárát vallá e zavarnak, mind a kettő vesztett miatta méltóságából. Az állam, melynek a megtestesült igazság fogalmát kell képviselnie, lelki ügyekbe avatkozva, jogbitorlóvá alacsonyíttatik; az egyház viszont tanáiban s moráljában, tehát magában lényegében szenved kárt, s miként a tapasztalás bizonyítja, végre egész szellemében megmásíttatik; világi intézménynyé válik, melyben a vallás ürügye alatt minden szenvedélyeknek s a leggyűlöletesb, legalávalóbb képmuta-

tásnak tágas tér nyittatik; szóval az egyház egészen elüttetik a maga szent céljától.

Ennek kézzelfogható bizonyítására az angol történelem csak azon lapjaira kellett Williamsnak utasítania olvasóit, melyek a reformáció kezdetéről tudósítanak. VII. Henrik még egészen a római katolikus vallásban hagyta országát. VIII. Henrik azt egy félig római, félig protestáns formába önté; VI. Eduárd alatt a protestantismus lőn uralkodóvá, de néhány év Mária királyné alatt elég volt arra, hogy ismét a római hit nyerjen túlsúlyt, mint nagyatyja s atyja uralkodása alatt volt. Követi őt a trónon Erzsébet, ki a protestantismust végre állandóan megalapította. És minde változás rövid 12—15 év tartama alatt ment végbe, bizonyára a lelkiismeretek nem csekély kényszerítésével; mintha a kormánynak vagy a törvényhozásnak jogában állana az egyházat igazgatni, annak kötelességeit megszabni, azt reformálni s megalapítani! E rendetlenségből származtak aztán a hamis tanítók és áltanok, melyek eredménye nem egyéb mint a valódi szellemi, vallásos élet kifejlődésének meggátlása. Mert hogyan fejlődhetnék ez ki belterjesebben, hol az emberek kénytelenek vagy meghajolni egy nemzeti államvallás igája alá, vagy fegyverhez nyúlni lelkiismeretök szabadságának védelmére!

Williams Roger ezeknél fogva határozottan kimondá az egyház és az állam teljes elkülönzésének szükségét. Szerinte két társadalom áll egymással szemben a világon, egymástól mind eredetökre, mind

czéljaikra, mind az ezek elérésére szükséges eszközökre, mind végre tagjaikra nézve lényegesen különbözök. Az állam alapja a születés; tagjai mindazok, kik határaiban születtek; az egyház csak azokat számíthatja valódi tagjai közé, kik lelkileg, erkölcsileg újjászülöttek. Az állam czélja, a rend és igazság uralma; az egyház ellenben a lelki érdekek végett áll fenn, czélja lényegesen mennyei s az államétól annyira különbözik, mint az ég a földtől. Az állam eszközei testiek, s ha szükség, a kényszerítés; az egyház csak az igazság szellemi fegyvereit ismeri, a kényszerítés azt lényegében rontja meg. E két, egymástól minden tekintetben különböző társadalom egybezavarása oly természetelleni, hogy épen az által, ha az állam a vallás ügyeibe ártja magát, gátolja meg a népet valóban keresztényiekké lenni.

Ezen s hasonló érvek által ostromlá Williams a theokrátiát irataiban. De míg ellenei ellenvetéseit, egytől egyig győzedelmesen megczáfolta s az állam uralmát az egyház fölött szintűgy kárhoytatta, mint az állam alárendeltségét az egyháznak s a két intézmény teljes külön választását követelte: Williams, pap és államalapító egy személyben, nem feledé el egyszerűsmind kijelölni ama viszonyt is, melyben azoknak egymással élniök kell. E viszonyok szerinte fölötte egyszerűek, s magoktól előállanak, mihelyt a két társaság, a világi és a vallási, szorosán a maga határai közt marad, s mindegyik csak a maga hivatása után járva, a maga természetével egyező eszközöket tesz fogatba. A lelkiismeret dolgaiba a hivatalnok semmikép

nem avatkozik; bünteti a polgári kihágásokat, de nem ügyel a csupán erkölcsi bűnökre, szemei előtt tartván, hogy csak a polgári jogok tartoznak az állam ellenőrsége alá, a lelkiekről pedig egyedül az istennek tartozik az ember számot adni. „Adjátok meg a császárnak, a mi a császáré, az istennek, a mi az istené.“ A polgári hatalom előtt minden lelkiismeretnek egyenlő értékűnek kell lenni; egyiket sem szabad nyugtalanítani.

A legszorosabb logikai következetességgel s nem kevesebb bátorsággal mint belátással egymás után fejté ki Williams a számos következményeket, melyek nagy elvéből folynak. Őt ezen elv kikiáltására, mint tudjuk, azon iszonyat vezette, melyet benne a vallási üldözés ébresztett. Ő mindig híven megőrzé ezen érzületet, mi iratainak értékét is rendkívül neveli. Ő nem azért támadja meg a dolgok hagyományos állapotát, mivel az érzelmet sérti, mivel az bizonyos körülmények közt tarthatatlannak látszik; ő nem egyszerű elégtelen, ki pusztá kísérletet tesz egy új eszmével. Ő a dolgok velejére hat, s azok természetéből vonja következtetéseit, melyek minden időben, minden helyen, minden körülmények közt egyaránt valók és helyesek. Épen midőn Németország a harmincz éves vallási háború dühöngései által marczangoltaték; midőn maga a szabadelvű Holland is a pártok harczi alatt vérzett; midőn Angolország a zsarnokság igája alatt nyögött, és mielőtt Descartes a szabad vizsgálat elvén az újkori bölcseletet megalapította, Williams

Roger első volt a világon, ki az értelmi szabadság nagy tanát kikiáltá, s annak elvén egy új államot alapíta, gyakorlatilag bizonyítva be annak egyedüli helyességét; ki a nélkül hogy hitetlen vagy csak közönyös volna is, sőt épen mivel a legbuzgóbb vallásos érzelem hatja át egész valóját, korlátlan szabadságot kíván minden vallás számára, szabadságot a hívők úgy mint a tévelygők számára, teljes szabadságot a gondolatnak és a nagy elv biztosítása végett az egyház és állam teljes különválasztását. Ő nem a türelem ama köznapit elveit sürgeti, melyek csak azért engednek szabadságot minden vallásnak, mintha egyik csak annyit érne, mint a másik; mert ő maga is lángolóan vallásos, a kor is, melyben ir, a hit buzgó kora. Ő épen mély vallásosságából, a kereszténység és az ember szellemi természetének beható értelméből méríti érveit s idegenségét a theokrátiától s minden hivatalos kapcsolattól az egyház és állam között, minden egybekeverésétől a lelki s világi ügyeknek. Mi az emberiség legfőbb, legtiszteleteseb java, az emberi lelkiismeret: ennek határtalan tiszteletben tartása adja neki a megtörhetlen erélyt, hogy egymaga álljon ellen az árnak, egymaga küzdjön az egész világgal, s reménnyel és örömmel telve szenvedjen az általa hirdetett nagy elvért. Midőn az egyéni erkölcsiség meg-ingathatlan talajára állott, midőn az emberben isten képére s a teremtőnek az emberi szívben rejtező képviselőjére hivatkozott, ő, a félreismert, üldözött puritán pap, oly emeltyűhöz nyúl vala, mely képessé

lön fölforgatni egy egész világ előítéleteit és szokásait; ő e hosszú harczában a jövőkor szintoly szerény mint bátor s értelmes apostolaként tűnik fel szemeink előtt.

A kis értekezések, melyekben e nagy elveket a bámuló világ előtt fejtegeté, az emberi szív húrjaiba markolnak s minden nyomon viszhangra találnak kebleinkben. Átfutva e megsárgúlt, igénytelen lapokat, melyeknek tömött, élénk irányát, egy elavúlt helyesírás diszteleníti, minden perczben megilletődöl s azt hinnéd, a jelenkori szabadelvűség legelőrehaladtabb szemléje van kezeidben. A kiindulási pont, melyre mindig visszatér, a nagy érv, melylyel minden ellenvetést megczáfol, a lelkiismeret határtalan, őszinte tisztelete. Egy tiszta, szemérmes szűz alakjában állítja azt szemeink elébe. Ne nyúlj hozzá, úgymond, ne kísértsd meg őt kényszeríteni, mert a legistentelenebb gonoszságot, a lélek erőszakolását követnéd el. „A legjobb, legtisztább, legszentebb vallás is a kínzás eszközévé válik azon lélekre s lelkiismeretre nézve, melyet annak gyakorlatára kényszerítenél. Ám legyen a vallás igaz vagy téves, mindegy; semmi esetben sem szabad kényszerhez nyúlni: az egyén szellemének, lelkiismeretének, mi az embert tényleg alkotja, minden körülmények közt teljesen szabadnak kell maradnia. Ha tiszteletben tartjuk az egyén szabadságát, midőn világi egyesülésről van szó, mennyivel inkább kell azt tennünk, midőn mennyei, szellemi házasság forog fen.“ Fölhívja a buzgón hívőket, ne

engedjék, hogy a világi hatalom megbecstelenítse kényszerítése által az egyházat. Avagy oly szegény és gyöngé-e már Jézus vallása, hogy csak világi hatalom képes azt fentartani?

De e hatékony szavakat nem érték meg kortársai; Williams Roger majdnem egyedül maradt tanáival. Nemcsak ellencitől, de barátaitól is sokat kellett még szenvednie, midőn fogantba vevé az elméletet, melyet szintoly ellenállhatatlan következetességgel védelmezett, mint a milyen mély vala meggyőződése.

VII.

Williams másfél évig időzék ezuttal Angolországban. Utazása célját elérvén, visszatért Amerikába. Nagy ünnep lőn Providenceban, midőn alapítója partra szállott. A lakosok nagy része bárkákban hajózott elébe; s ő maga is örömtelt szívvel élvezé polgártársai háláját. De Williams öröme rövid tartamú volt, s csakhamar visszaesett életének azon hálátlan szerepébe, mely őt arra kárhóztatá, hogy egy egész világ véleményei ellen küzdjön.

Angolországi barátai semmit sem mulasztának el, hogy az új gyarmat jövődjét biztosítsák. Williams nemcsak szabadságlevelet hozott magával e gyarmat számára, hanem azonfelül egy levelet is Massachusetts kormányához, melyet számos angol úr s parlamenti tag jegyzett alá. E levél védelme által biztosítva, ő Bostonban bátorkodott partra szállni. A levél élénken magasztalá Williams érdemeit, melyek által a gyarmatoknak mind az anglicánok, mind az indiánok ellenében annyi jót eszközle ki; és sajnálkozva emlité, hogy polgártársai ezen érdemes férfiú-

val nem tudnak békében élni. Mily öröme válnék az Angliában maradt összes hitfelekezetnek, ha ezentúl vele jó egyességben lennének Massachusetts polgárai!

De ezek előbbkelői nem tudták megváltoztatni érzelmeiket. Szárazon kijelenték, hogy sziveiket megvizsgálván, a multakra nézve semmi szemrehányást nem tehetnek magoknak Williams iránti magoktartása tekintetében ugyannyira, hogy hasonló körülmények közt ugyanazt ismételnék. Nehogy azonban a keresztényi szeretet s emberi kötelességek ellen vétsenek, nem vonakodnak vele közlekedésbe lépni. Kárhozatos elvei tekintetében mindazáltal ezentúl sem lehetnek türelmesebbek; kell hogy azokat megtagadja s visszavonja, különben nem engedhetik meg, hogy gyarmatuk határait járjon-keljen, nehogy másokat is elcsábítson veszedelmes tanaival.

Nemcsak hogy ki nem engesztelődtek tehát, hanem mióta Providence szabadságlevél által lőn biztosítva, Plymouth és Massachusetts polgárai még ellenségesebb érzelmeket ápoltak magokban az 'újító ellen; mert attól tartának, hogy Rhode-Island hittévelygőinek példája ezentúl még veszélyesebb leend a többi gyarmatok nyugalma nézve, mióta amazok az anyaország védelme alatt állnak. Minden ígéret daczára, melyeket a londoni levél hatásának első perczében tőnek, a jövőben még azon jó szomszédügyi viszonyba sem léptek Williamssal s társaival, mely két külön nemzetbeliek közt is fenállani szokott. Williams is a

régi maradt, nemcsak folyton védve mély meggyőződésből eredt elveit, hanem minden kínálkozó alkalmalmmal halmozva jótéteményeit a többi gyarmatokra. Soha nem kérdezve, teljesítik-e mások kötelességeiket ő iránta, ő soha sem érzé magát felmentve saját kötelességei teljesítésétől. Alig hogy Bostonból, az ott tapasztalt hideg fogadtatás után hazatért, már is az indiánok egy újabb összeesküvésére figyelmezteté Massachusetts kormányát; s épen alkalmas időben érkezett meg a gyarmatok újabb megmentésére, melyek azt hitték, hogy veszélynek teszik ki magokat, ha őt keblökben türik. Boston, Plymouth e veszély elhárítása után is nyilvánosan hálát adának istennek, de jobb érzelmeknek még sem nyiták meg kebleiket az iránt, ki őket megmentette.

Williams azonban, mindezzel mit sem törődve, hazatérte óta főleg az új állam kormányának megalakításában fáradozék. Ő mindenekelőtt a négy külön új telepet, Providencet, Newportot, Portsmouthot és Warrwickot egy állammá-óhajtá egyesíteni, és mint-hogy a szabadságlevél a kormány modoráról nem intézkedett, ezt az ültetvényesek közkívánata szerint kellett meghatározni. Nagy ügyesség, kitartás és önzetlenség kivántatott Williams részéről, hogy az oly különböző elemeket, melyek az egész szomszédtság elégedetlen s figyelmetlen egyénciből csoportosútlak vala, egy értelemre vezethesse. S e nehéz feladatot még a szomszéd gyarmatok ellenséges indulata is különösen megnehezítette. Alig hogy új államának szer-

vezéséhez fogott, Massachusetts, Plymouth és Connecticut már is igényeket emeltek területének egynémely részeire. Az új gyarmat mindenfelől ostromoltaték hatalmasabb szomszédai által. A szomszédok ezen el-lenséges indulata pedig a helyett hogy egyesítette, összetartásra ösztönözte volna, még inkább megosztá a lakosságot: a ravasz szomszédok ugyanis minduntalan újabb hatósági viszályokat támasztának a végre, hogy az ellenzéket ébren tartsák, az elégületlenséget ápolják, és azon előnyöket tüntessék fel a rhode-islandiak szemei előtt, melyek reájok háramlanának, ha lemondván ábrándos szabadságukról, a virágzó szomszéd gyarmatok törvényei alatt egyesülnének.

Williams Roger hite nem egyszer kemény pró-bára tétetett e végetlen villongások között. Csalatko-zott-e tehát elveiben? Gyakorlatiatlanok, tévesek vol-tak-e hát azok? A mély meggyőződés hangja, melyen az újítót előadni hallók a maga tanait, helyet sem adhat azon gondolatnak, hogy ilyféle kétségek támad-tak volna Williams lelkében. Ő ez újkori szabadelvű-ség ezen elveit egy nagy, erős lélek egész lelkesedé-sével ölelte át, ő azok következményeit a legvilágo-sabb logika győző erejével fejtette ki; ezen elvek az ő szellemében mind megannyi axiómák erejére emel-kedtek, melyeknek szembetünősége oly nyilvánvaló, hogy azokat tovább csak vitatni is fölösleges. Más tekintetben mindazáltal mégis támadhattak talán két-ségei. Hátha talán helytelenül alkalmazta a különben helyes elveket? Hátha mégis igazok volna talán azon

gyakorlatias, körültekintő embereknek, kik őt kárhóztatták a miatt, hogy valamely fölényt nem tartott meg a maga számára új államában? A rendkívüli körülmények rendkívüli eszközöket kívánnak; egy képződésében lévő állam más tekintetek alá esik, mint a melyek később szabályozhatják annak lételét; s talán hasznos néha befátyolozni a szabadság szobrát, hogy utóbb annál ragyogóbb fényben tűnhessék föl? Hibázott-e tehát Williams Roger, azt híven hogy a szabadságnak maga a szabadság legjobb iskolája?

Tudósításaink e rendkívüli országalapító szellemi életéről oly hézagosaak, hogy e különben oly érdekes kérdéseket lehetetlen megfejtetni. Azt sem tudjuk, mikép fejtette légyen meg azokat ő maga; bár minden oda mutat, hogy ezek csakugyan forogtak lelke előtt. Úgy látszik, ez időben nagy válságon esett keresztül Williams. Nemsokára Angliából visszatérte után, midőn erőfeszítéseit meghiusulni látá a külső s belső nehézségek ellenében, Williams Roger hirtelen odahagyá Providencet, s családjával, minden más kíséret nélkül, a narragansettsi indiánok közt telepedék meg. Adataink e lépésének indokairól teljesen hiányzanak; de úgy látszik mégis, hogy ezen különben oly erélyes férfiú, meghajolva a változhatlan körülmények súlya alatt, s belefáradva szünni nem akaró küzdelmeibe, egy időre reményét veszté a győzedelemben. Úgy látszik, a meggyőzhetlen nehézségek közepette, melyek által mindenfelől elborított, teljes elszigeteltségbe veté magát, míg jobb idők támadnának. Bár a tár-

sadalmi föladványok tekintetében kétségkívül igaza volt; úgy látszik, eszménye valósításának látszatos lehetetlensége őt is azon lélekgyötrő válságba dönté, mely közönséges sorsa szokott lenni azon erélyes és entusiastá szellemeknek, midőn meggyöződnek, hogy minden törekvésök mellett sem képesek a világba útat nyitni nagy eszméiknek. Egy részről az értelmetlen tömeg, más részről azon ügyes, gyakorlati emberek közé helyezve, kik a helyett hogy az új eszmék mellett buzgón fölkelnének, inkább bevárni szeretik az időt, midőn az ő önzetlen cselekvésökre nincs többé szükség, — az újító alig kerülheti el annak szükségét, hogy magához eme nyugtalanító kérdéseket intézze: csalatkoztam-e tehát? Az igazság hát valóban nem az emberek számára való; nem egyéb-e az végre is hiú szónál? A válasz ekkoron egészen az ember erkölcsi mérsékletétől függ. A jellem, értelem, erkölcsiség, az író s az ember, minden egy elhatározó válságon megy keresztül. Ha az ily próba alá vetett emberben a mesterkéltség, a világ nézeteihez alkalmazkodó conventionális egyéniség erősebb: úgy a hit, az erély s maga az erény és tehetség is megdöbbszentő gyorsasággal párolog ki belőle s mi sem marad a szív lombikában egyéb egy elhervadt dicsőség salakjánál. Csalódtunk, ha azt hittük, hogy a szó nemes értelmében egy ember áll előttünk; ő csak látszék annak: a kísérlet után semmi sem maradt fenn belőle. S ha tán még folytatja is pályáját, azt csak azért teszi, mivel azt már inkább megszokta, mintsem hogy

ne unatkoznék, ha arról lelépne; pályáján marad tehát, bár azon meggyőződéssel, hogy bolygó-tüzet kerget. Ha ellenben egy erőteljes jellemmel, s valóban mély erkölcsiségű személyiséggel van dolgod: bizonyos lehetsz benne, hogy az megifjodva, megedzve merül föl a próba alól. Bár félreértetik; bár kényszerítve egy ideig tán tevéketlen marad is az őt föl fogni nem képes tömegben: előbb-utóbb megjön az idő, midőn a történelem őt az emberiség koronájának legritkább gyémántjai közé helyezi.

Williams Roger ezen utóbbi nemű férfiak közé tartozik. Félreismerve, üldöztetve ellenei, rosszul védve barátai által, midőn legszebb terveit meghiusúlva, legdrágább eszméit tényleg felfogatva látá, csak lelkiismerete szavára hallgatott. Magába zárva a nagy elvet, melytől őt a balszerencse megfosztani törekvék. azzal együtt az indiánokhoz menekült. A törvényhozó, az államalapító, a hittanár, egyaránt sülyedni látván bárkáját, inkább arra határozza magát, hogy tengerit míveljen az indiánok közt, s az erdők e fiaival hódbőr-kereskedést üzzön, mintsem hogy elleneivel oly szerződésre lépjen, mely az igazságot megfosztja beható férfias erejétől s a napi érdekek rangjára sulyesztí. „Mivel drágán vásároltuk az igazságot, úgymond, nem kell azt olcsón eladnunk; őrizkedjünk annak csak morzsáját is odaadni, bár egy világgal kínálnak érette: még azért se mondjunk le róla, hogy a magunk s mások lelkét megmentsük, s még kevesbbé némi mulandó örömekért.“ Bizonyára ő tüzpró-

bán ment keresztül; az emberekben való hite ugyan megingott; de vajon nem ez-e gyakran az egyetlen mód, megörzeni magában a hitet az igazság iránt?

Williams magatartása ezen elvonultsága alatt ismét felette jellemző. A bosszúságnak, elkeseredett kedélynek nyoma sem látszik magaviseletén. Sőt éppen e vadonban készíti azon munkákat, melyeknek egy részét megelőzőleg már, fentebb ismertettük, s melyeket második európai utazása alkalmával tett közzé. Ő nem vonta magát vissza barátjaitól; mindig kész nekik a lehető legjobb szolgálatokat tenni, tanácsaival ekkor sem szűnt meg őket igazgatni. Híven békéltető szerepéhez, időről időre levelet ír hozzájuk, hogy köztök egyetértést eszközöljön. Nemcsak Providence lakosaival fentartja barátságos viszonyait; ő még a szomszéd gyarmatokkal sem szűnt meg éreztetni jótéteményeit, bár azok annyira túlszigorúak irányában, hogy határaikban még a kereskedést sem engedték meg neki. Bizonyára ez egyike ezen gazdag s eredeti jellemű egyéniség legszebb vonásainak, hogy hosszú pályája alatt végiglen a legjobb indulattal viselteték azok iránt, kik eszméit magoktól ellökték, s minden jogait lábbal tiporták. Nemcsak hogy visszatöreléssel nem élt azok iránt, kik őt mint valamely ragálykórost keblökből elűzték, s még kereskedelmi viszonya sem akartak vele lépni; mi több, ő mindig kész volt felhasználni az alkalmat, melyben javokra lehetett, sőt még becsülését sem vonta meg tőlök. „Én őket, úgymond, mindig szivemből szerettem s becsültem,

még akkor is, midőn téves ítéletök által bántalmamra ösztönöztettek.“ E rendíthetlen erény utóvégre magokat elleneit is kényszeríté annak elismerésére. Minden tanútétel megegyez abban, hogy míg tanait állhatatosan elleneztek, személye iránt magok is tisztelettel viseltettek. Ő teljes életében forradalmi elveket tanított, és mindemellett is benső barátsági viszonyban maradt Winthrop connecticuti kormányzóval, ki ellene az említett szigorú végzéseket fogamatba tette. Bár végiglen erélyesen küzdének tanai ellen; becsülésöket, sőt szeretetöket nem tagadhatták meg egyéniségétől. „Uram, irá neki egykor Winthrop kormányzó, mi számtalanszor súlyos próbára tettük az ön türelmét, de soha sem győzhettük azt le.“

Csodálatos dolog, ezen háborgó szellem, ki folyton zavará a közbékét, e száműzött, viszontagságteljes életében csak egy embernek, egy bizonyos Harrisnak, volt személyes ellensége, s úgy látszik, leginkább azért, hogy az ő nagy elveit eltorzítá túlzásai által, melyeknél fogva minden polgári hatalomnak ellenévé lett. Ezt azonban ő, azon erős lelkek egyike, kik semmit sem tesznek félig, egész lelkéből gyűlölte s irányában még a mérséklet határait is átlépte. Ezt kivéve, miként egy amerikai író tanusítja, „kivált Szalemben mindenki szerette Williamst s nagy becsülésben tartá barátságát, mint a legmegbízhatóbb emberéét. Őt jóakarattal könnyű volt megnyerni, míg az ellenzés őt rendíthetlenül szilárdnak találta. Ő, ki kötelességből nem rettegett egy egész világ ellenében egyedül küzdeni az

igazságért, elég ügyes és szilárd volt, hogy sohase feledtesse el többé magát azok által, kiknek sziveit egyszer megnyerte. Kiváltképen gyöngéd lelkiismeretű, irtózott minden erkölcsi igazság megsértésétől. Kegyessége, jámborsága a legfelsőbb rendű vala. Az emberiségnek barátja, könyörületos, nyíltszívű, vallásos vala. Ő jobban méltánylá az indiánokat, mint bárki más az ő korában.“

Új-Anglia első történetirói, kik őt csak hagyományból, mint fölötte háborgó embert ismerték, általában rosz véleménynyel voltak felőle; de az újkori írók legjelesbjei, minők például, Bancroft, Palfrey, Elliot, teljes igazságot szolgáltatnak a rendkívüli nagy embernek, kinek az egykorúak által elvetett s üldözött eszméi szerint szervezték magokat utóbb az Egyesült-Államok; kinek a kis Providenceban foganatba vett elméletét e szövetséges nagy köztársaság lényegére nézve utóbb egész terjedelmében valósította. „Ő olykor hirtelen, vakmerő, változékony és makacs, úgy mond egyebek közt Elliot; de ő szintoly nagylelkű, élénk, bátor s önzetlen is volt: egyike azon férfiaknak, kiket tisztelünk és szeretünk. Ő beszédeiben s tetteiben, voltak légyen azok vallásra vagy politikára vonatkozó, szabad gondolkodású, ő a szó legtágabb értelmében szabadelmű volt, s a világ végre is elfogadta elveit. Kevés ember van, kit az isten az igazságnak oly bő megismerésével s abban oly korlátlan hittel áld meg. Williams Roger emlékezetének, hűségének a maga elvei iránt, tiszteletének az általa ala-

pított állam iránt, mely maga is oly hű a szabadsághoz, — mind ennek drágának kell lenni mindenki előtt, kinek hite van az igazságban, a szabadságban s a jövőben.“

Bár Williams vadonában élve is, folyton lelke maradt a képződő Rhode-Island államnak, mely tanácsai által vezéreltetve, 1647-ben végre az első közönséges gyűlésben forma szerint megalakult; mindazáltal még sok nehézséggel kellett küzdenie, nemcsak az indiánok, hanem a szomszéd gyarmatok részéről is, melyek nem szűntek ellenséges indulattal viselkedni a Williams szabad elveinek alapján emelkedett kis köztársaság iránt. Minden veszélyek közt azonban, melyek az amerikai teljes demokratia e kis terjedelmű bölcsőjét fenyegették, legnagyobb volt az, mely 1651-ben a széttagoltatás és feloszlás veszedelmét hozta annak keblébe. Coddington, egy szakadár hitfelekezet főnöke, ezen évben egy új szabadságlevéllel jelent meg a köztársaság keblében, mely által Rhode-Island teljhatalmú kormányzójává neveztetett. A veszély annál fenyegetőbb volt Williams államára nézve, mint-hogy a szomszéd államok, annak folyton vesztére törve, követeléseiket szintén megújították s nyilván ki-kialtották az állam feloszlásának szükségét.

VIII.

E nagy veszélyben minden szem ismét Williams Roger felé fordult, ki folyton a narraganssettsi indiánok vadonaiban tanyázék. Egy küldöttség arra sürgeté őt, menne Clarke Johnnal rögtön Angolországba s eszközlené Coddington levelének visszavételét, mely az általa kinyert szabadságlevelet megsemmisíté. Williams azonban szük anyagi körülményeire, nejéb őls hat gyermekből álló családjára gondolva, vonakodék egy ideig a költséges, hosszú távollétet igénylő megbizást elfogadni. De végre mégis engedett az ismételt kérelmeknek, s ültetvényét eladván, másodszor is útra kelt Európába. Az út Boston felé elzárva lévén előtte, New-Yorknál, hollandi földön szállt hajóra Clarke John társával.

Bár nem minden nehézség s halogatás nélkül, Providence követei 1652-ben végre mégis czélt értek: az államtanács a Coddingtonnak adott okmányt visszavonván, Williams szabadságlevelét újra is megerősítette. De most egy újabb kísértés próbálá meg ennek erényét.

Ha a múlt évek szomorú tapasztalatai megcsökentették volna Williams reményeit az iránt, hogy a szabadságot végre is sikerülend megalapítani a szabadság által; most legjobb alkalma lett volna, megváltoztatni a maga eljárását s követni azok véleményét, kik őt elébb gáncsolták vala a miatt, hogy új államában semmi túlnyomó befolyást nem tartott fenn a maga számára. Mialatt ugyanis Londonban időzék, Providence közgyűlése s a többi megbizói fölszólíták őt, hogy minden további támadások s veszélyek megelőzése végett, neveztetné ki magát Angolország által a gyarmat kormányzójává. De Williams, mind végig hű a maga elveihez, a kényuralmat nem akarta elfogadni a szabad s demokrat köztársaság alapjául, bár az a jövőre több békét s nyugalmat ígért is államának. Ő tehát, mellőzve megbizói kívánatát, egyszerűen az elébbi szabadságlevelet erősítetté meg, mely magoknak a gyarmat lakosainak biztosítá az önkormányzat jogát.

Czélját érvén, önmaga óhajtotta volna megvinni barátjainak az új szabadságlevelet; de ezeknek érdeke még hosszabb időzését kívánta Angliában. Erről tehát őket tudósítván, kijelenté, hogy, ha önmagok is nem kívánják őt felmenteni megbizásától, kész még tovább is hordani a terhet; de kéri egyszersmind őket, ne feledkezzenek meg, hogy ő férj és apa. Gondolják meg tehát, nem lenne-e tanácsos családját is utána küldeni. „Tudjátok, úgymond, mily nehéz terhek nyomják vállaimat, mily állapotban vannak személyes

ügyeim, és mennyi ok sürget visszatérésem siettetésére: mindazáltal nem akarnám a ti javatokat, békéteket és szabadságtokat veszélyeztetni rögtöni távozásom által.“

Londonban maradt tehát, bár anyagilag igen terhes körülmények között. Még az első utazása alkalmával megszavazott kárpótlást sem kapta meg egészen; a mit pedig második elindúltakor gyűjtöttek számára a kivált pénz dolgában igen szegény városok, fölötte kevés volt; s Williams, ki szegénysége daczára is mindig kész volt áldozatokat hozni a közügynek, végre a narragansettsi indiánok közt alapított ültetvényét is kénytelen lön eladni, bár az neki évenként mintegy száz font sterlinget jövedelmezett. Angolországban időzése alatt sem kaphatá meg járandóságát a nehéz körülmények közt lévő gyarmattól; s kénytelen lön a zsidó, görög, latin, holland és franczia nyelvben adott leczkék által szerezeni élelmi költségeit. De személyes jelessége neki e szük körülmények közt is utat nyitott a fensőbb körökbe. Sir Vane Henrik által bevezettetett Cromwellnél is, kivel aztán gyakrabban társalog vala. A költő Miltonnal, akkoron az angol köztársaság államtitkárjával is benső barátságban élt, s nyelvtani leczkéket is váltogatott vele.

Ezen elfoglaltságai s a gyarmat javára szentelt gondjai mellett azonban arra is talált Williams időt s módot, hogy újabb három munkát tegyen közzé angolországi időzése alatt. Ezek egyike a Cotton John elleni czáfirat, a lelkiismeret teljes szabadságának szükségéről,

melyet már fentebb megismertettünk. A más kettő is egyházi s vallási tárgyú, s részint polemiai, részint épületes irányban mozog; de ezekben is többször visszatér a lelkiismeret szabadságának nagy elvére, melynek fogantatását nem győzi eléggé ajánlani a kormányoknak.

A gyarmatból vett egy tudósítás azonban rögtön megszakasztá Williams Roger ezen irodalmi s diplomatikai munkálkodásait. A megerősített szabadságlevél egymagában nem volt elégséges a rendet s egyetértést visszaadni a gyarmatnak; Williams jelenléte is nélkülözhetlenné lön. Ő tehát, Angliában Clarkera bízván a gyarmat érdekeire való felügyelést, 1654 nyarán rögtön visszahajózott.

IX.

Az államtanács rendeletét, mely a Coddingtonnak adott engedményeket visszavonta s a Williams által előbb kieszközlött szabadságlevelet teljes érvényébe visszahelyezte, Dyer Vilmos még 1652-ben megvitte Providencebe. De egy erélyes kéz híjában, mely azt foganatba vétetné, e rendelet nemcsak helyre nem állította a békét, hanem némileg még szaporította is a nehézségeket.

A gyarmat külön osztályaiban oly rendetlenség uralkodék, hogy szinte lehetetlenné vált egy kormány alatt egyesíteni a községeket, hanemha kölcsönös engedmények által, melyekre azonban senki sem látszék hajlandónak. Egy, Portsmouthban tartott közgyűlés, az egyesség helyreállítása végett a Coddington korábban nevezett hivatalnokokat kész volt ugyan meghagyni; de e bitorló az irattárt még sem akarta kiadni. Ezen kívül a szárazföldi és szigeti községek közt is villongás támadt a közgyűlés helye miatt; minek következtében egy részről Providence és Warwick, más részről Newport és Portsmouth két külön tiszti-

kart választának, mind a két rész az egész gyarmatra kiterjedő igazgatási hatósággal ruházván föl választottjait. Ezenfelül még az akkoron Anglia és Hollandia közt kitört háború alkalmából is újabb viszály támadt a két fél között, egyik pártolván, a másik ellenezvén a rablójúk kiállítását.

Ezen állapotban volt a gyarmat, midőn Williams Roger Angolországból visszaérkezett. Ő már megindulta előtt teljesen értesülve volt az elkeseredett viszályokról; s bizonyára, ha valaha, ekkor szükségesnek láthatta volna a rendkívüli hatalmat, e háborúgások lecsillapítására. Ezt ugyan könnyű volt volna megnyernie az angol államtanáctól; de a szabadság ezen ábrándos barátja, ki erősen feltette volt magában, hogy még a szabadelvű kormány megalapítására sem használand soha oly nemű eszközöket, melyek a kényszerítő hatalomnak csak színét viselnék is, ekkor sem engedé magát kormányzóvá kineveztetni az anyaország által.

Egyedül személyes befolyására támaszkodva jelent meg tehát a gyarmat keblében, s ezenkívül még csak egy levelet hozott magával barátjától s pártfogójától, a nagy tekintélyű Vane Henriktől, ki Williams által értesítve a viszályokról, erélyes szavakban inté a gyarmat lakosait rendre s egyességre. Hatalmas barátjának ezen iratát nyomban megérkezte után saját levelének kíséretében körözteté. Szívrendítő szavakban ábrázolá nekik a veszélyeket, melyek e vilongásokban életének fő törekvését, egy szabad köz-

társaság megalapítását fenyegetik. „Mily bú, mily keserűség!“ — kiált fel egyebek közt. Bolondnak vádolták őt, mivelhogy szakadatlanul azon munkálkodott, hogy szabadságot, egyenlőséget alapítson meg közöttök; nevetségessé tették őt, hogy javokra lemondott minden jogairól, melyek őt a gyarmatban megilletnék. És íme, úgy látja, hogy egy háborgó népért áldozta föl magát, oda jutott, hogy száműzöttnek kell magát köztök tekintenie; mert úgy látszik, az egymással szemben lévő két felekezet mindegyike kívánja, bár sohase jött volna vissza; a polgári viszályok tüze úgy minden akadály nélkül terjedhetett volna. „A dolog már annyira ment köztem s néhányaitok közt, úgymond, hogy végre kényszerítve valék kijelenteni, miképen ha én kezdek panaszkodni, az én szavam hangja bizonyosan elnyomja az övéket. Nem ragadtattam-e ki munkálkodásomból? Nem kényszerítettem-e annyira távozni családomtól? És vajon mi végre? Nemde a ti ügyetekben; ezeknek én napokat, heteket, hónapokat áldoztam oly állapotban, mely csak éhen-halás vagy lopás, koldulás vagy kölcsönözés közt engedett választást. De áldom istenemet, ki megengedte, hogy részint kölcsönimmal, részint munkáimmal annyira mehessek, hogy kifizethessem a ti adosságaitokat Angolországban.“ Utóbb egy szerető, gyöngéd atya hangján inti társait, feledjék a múltakat, emelkedjenek azon kölcsönös szeretetre, mely elfödi a bűnök sokaságát; s kéri őket, ne becstelenítsék meg az emberiség ügyét magokviselete által.

A szívből credt szavak nem is téveszték el hatásukat a kedélyekre. A viszályos felek, melyek midőn még csak jogról volt köztök szó, engesztelhetleneknek látszának, Williams szavára mindnyájan hajlának a méltányosságra. Egy közgyűlés hivatott egybe, melyben mind a négy városból tíz-tíz képviselő intézné el a közügyeket. Ezek aztán elhatározzák, hogy a kormány ezentúl is oly formában álljon fenn, mint hét év előtt, a Williams által hozott szabadságlevél szerint volt alakítva. S nehogy a múltak felmelegítése az engesztelődő kedélyeket újabban fölháborítsa, végzéssé lőn, hogy mind az illetetlen maradjon, mi a versengő ültetvényekben, viszályaik korában, ténynyé lett. Az ekként újjá alkotott állam elnökévé aztán Williams választotta meg s minden egy jobb jövőre reményével biztatott. Williams csakugyan már augusztus 27-én (1654) áradozó örömmel tudósíthatá barátját, Sir Vane Henriket, hogy a rend, béke, szeretet helyreállott, és pedig a gyarmat teljes szabadságának biztosításával, miszerint remélheti, hogy nem lesz többé oka panaszkodni Rhode-Island gyarmatosaira.

X.

Azonban ezen első teljesen szabad keresztény köztársaság alapítója még korántsem jutott minden baj végére: türelme s a teljes szabadság lehetőségében való hite még egy nehéz próbára vettetett. Alig egyenlítették ki a politikai viszályok, már is egy új nehézség támadt előtte, reá, mint újítorá nézve minden eddiginél kínosabb, mert látnia kell vala, miként veszélyeztetik elveit, melyeken lelke csüggött, túlhajtás által némely agyafúrtak, kik következetesebbek akartak lenni nálánál. Williams, mint tudjuk, a legteljesebb vallási szabadságot kiáltotta volt ki a lelkiismeret iránti tisztelet nevében. „Hát miért tartanók ezt, úgy mondák e túlzók, csak félig tiszteletben? És miután a vallás dolgaiban teljesen szabadokká lettünk, miért hordanánk igát a polgári és politikai dolgokban? Minden keresztény egyenlő: nincs tehát szükség kormányra, tisztviselőkre, bírákra; a zsarnokság e maradványaitól is szabadulnunk kell.“

Egy ily szellemű újíto, Williamsnak említett nagy ellensége, Harris, azt írta vala Providence városának,

hogy bűn s az evangéliom áthágása végrehajtani a bírói ítéleteket azok ellen, kik a köztársaság vagy egyesek ellen vétettek. E tan minden polgári társaságnak legegységesebb alapjait támadta meg; s ki hinné? mégis számos pártolóra talált. Tudjuk, hogy Williams gyarmata nagy részben azon elégületlen, fegyelmetlen szellemekből támadt, kik a szomszéd gyarmatokból kiűzettek. És e népség most a lelkiismeret s az evangéliom nevében hallá taníttatni a szabadosságot, anarchiát! Harris, ki e háborgó szellemek közt bizonyos tekintélyre jutott, több értekezést bocsáta közre a nemzeti gyűlés, a szabadságlevél, a törvények, a tisztviselők, a börtönök s büntetések és az adók ellen: mindez, úgy mond, szintoly hasztalan, mint a fejedelmek; le a hatalmasokkal! le az urakkal! a nép csak e szavakat tartsa szabályának. És miután ezen iratokat a nép közt nagy számban elterjesztette, Harris egy közgyűlésen kijelenté, hogy ezen elvekért vérét is kész kiontani.

E tanok nagy aggodalmat keltének Williams lelkében s heves haragra gyújták keblét Harris ellen. Jól látá, hogy gyarmata nem kerülheti el a végromlást, ha benne e tanok uralomra jutnának; nemcsak mivel kormányozhatlanná válnék s anarchiába süllyedne: hanem azért is, mivel ezáltal még inkább felingerlené maga ellen a szomszéd gyarmatok ellenséges indulatát, s alapos okot szolgáltatna nekik, nem tűrni tovább közelökben a fejtelenség s rendetlenségek ezen fészket; azzal együtt pedig egyszersmind a szabadság azon magas elvei is

eltemettetnének, melyeken ő e gyarmatot fölépítette. Williams tehát egész erélylyel síkra kelt e veszélyes tanok ellen, mind hogy azok terjedését megakadályozza, mind pedig hogy megmutassa, miképen azok semmi közösségben sem állanak az ő józan elveivel.

És míg ő tollal harczolt, a kormány szigorú szabályokkal ügyekezett elnyomni a csirázó fejtelenséget. Végzéssé lön, hogy minden pártoskodó, minden nyilvános zavart támasztó s pártoló Angolországba küldésék, hogy ott az államtanács által ítéltessek el; továbbá, mindazok, kik a közönséges gyűlések alkalmával verekedést kezdenének, a tiszt kar belátása szerint nyilvános megkorbácsoltatásra, vagy tiz font sterling bírságra ítéltessenek. Coddington maga is arra kényszerítettett, hogy nyilvánosan kijelentse, miképen egész őszinteséggel kész engedelmeskedni a törvényes hatóságnak.

Az erély e szabályai Williams felvilágosító iratai mellett megtették hatásukat: a háborgók meghunyászkodtak s megtagadták veszélyes elveiket. Harris maga honárulási vád alá fogatott, s kezeség kiállítására kényszerítettett csöndes magaviselete iránt, míg Angliából válasz érkeznek, hogy mi történjék vele. De a lenge ember időközben maga is tanácsosnak látá megtagadni előbb hirdetett tanait s engedelmességet ígért s tartott is azontúl a kormány iránt.

A gyarmat békéje ezentúl valahára biztosítva volt volna, ha e belső viszályok kiegyenlítése után kül nehézségek nem léteznek vala. De két veszély ezentúl

sem engedé teljesen helyreállni a nyugalmat: ezek egyikét az indiánok ellenséges indulata, másikat a szomszéd gyarmatok féltékenysége képezte. Mi az indiánokat illeti: Williamsnak s barátainak semmi oka nem volt ugyan tőlök tartani; mert ők soha sem szüntek meg jó viszonyban lenni velök. Massachusetts azonban minduntalan beártá magát ama viszályokba, melyek az indiánokat folyton pártokra szakgaták: s ebből könnyen egy általános kitörés támadhat vala, mely vesztére válhatott volna az európai gyarmatoknak egész Amerikában. Williams ennél fogva, akár mivel az indiánokat valóban szerette, akár mivel angol társait féltette, egy perczig sem szünt meg közbenjáró lenni a benszülöttek s gyarmatosak között. Egyebek közt egy levele, melyet nemsokára Angliából visszatérte után intézett a béke érdekében Massachusetts kormányához, mely épen az ő barátjait, a narragansettsi indiánokat akarta volt megtámadni, a benne kifejezett valóban keresztényi érzelmek tekintetéből különösen méltó a megemlítésre. Elmondván, mily biztosságban járhatnak-kelhetnek ezen indiánok közt mindig az angolok, s miként a narragansettsiek, bár ők barbárok, kezeiket még soha sem fertőztették meg angol vér által, ekkép folytatja: „Nem oly emberek vagyunk-e mi általában, kiknek szülőföldjükről menekülniök kellett az üldözések tüze elől? A béke s könyörület istene nem illette-e meg e benszülöttek szíveit, hogy barátságosabban bánjanak velünk országukban, mint hazánkfiái bántak velünk saját hazánkban? Nem kötöttek-e velünk szövetséget, s nem

a legbarátságosabb módon folytatják-e velünk maiglan kereskedelmi viszonyaikat? Nem fejlődhetek-e ki családjaink békében közöttök? Egész alázattal kérdem tőletek: megengedné-e a keresztényi becsületesség, hogy ezeknek ti, némi csekély ürtügy miatt, romlásukra törjetek? stb.“

De még messzebb is hatott az ő gondoskodása a benszülöttek iránt. Nemesak a háború nyomoraitól ügyekezett őket megóvni, hanem a vallási szabadságot számukra is biztosítani kívánta. A gyarmatosak mindjárt eleitől kezdve intéztek vallási missiókat a benszülöttek közé s nem is minden süker nélkül. Némelyek azonban, ezzel meg nem elégedve, megtérítésök siettetése végett nem ritkán még kényszerítéshez is nyúlának. A dolog annyira ment, hogy e miatt egy szachem panaszt is tett Williams-előtt. Még a puszták e barbár fia is észrevette, hogy Providence alapítója e tekintetben is méltányosabb a többi európaiaknál; s épen akkor, midőn Williams Angliába hajózni készül, hozzá jövé, a maga és több más főnök nevében kérte őt, eszközölné ki Anglia nagy szacheménél, hogy a vallás szabadsága nekik is biztosíttassék, és senkit se lehessen kényszeríteni vallása elhagyására. És Williams, ki az ő lelkiismeretök iránt is oly tisztelettel viseltetett, minőt mástól a magáé iránt követelt, szólott is ez iránt Cromwellel. És ez, miután még Boston képviselőivel is értekezett, nem is mulasztá el, a gyarmatok számára engedményezett

kedvezések mellett a benszülöttekről is különösen megemlékezni.

Providence alapítója mindezt szemök elébe állítá most Massachusetts polgárainak, s inté őket hogy, ha munkálkodnak is, mit egyáltalában nem ellenez, a benszülöttek megtérítésén, óvakodjanak minden erőszaktól. Mivé lenne, úgymond, az isten dicsősége, ha e vadak megtérítése művéhez irtó háborút kapcsolnának ugyanazok ellen? Családjaik, gyermekeik, Angolország nevében kéri őket végül, ne tegyék ki veszélynek mindazt, mit a könyörületes isten keze végrehajtott e vadonban.

De e közbenjárása mellett a benszülöttek javára, mi ezúttal is teljesen sikerült, saját gyarmata érdekeiről sem feledkezett meg Williams. Barátját Winthrop Johnt, miként óhajtá vala, visszatérte után személyesen nem látogathatván meg, levélben keresé meg őt, hogy gyarmata iránt benne jó indulatot ébreszsen, s a vallási szabadság szent ügyét újabban is szívére kösse. Közlé vele egyebek közt, miként elindúlta előtt Angolországban levelet vett légyen Cromwelltől, melyben értesítették, hogy az államtanács fölszólítani határozta a többi gyarmatokat, ne háborgatnák Rhode-Islandot s tartanak fenn illetlenül különösen a lelkiismeret teljes szabadságát. „A mi engem illet, úgymond ezután, én erősen bízom, hogy mindinkább átlátandják, hogy ezen teljes vallási szabadság nemcsak szükséges, hanem egyszersmind a méltányosság, kegyesség és az evangéliomnak is kö-

vetelménye; meg vagyok győződve, hogy az korántsem a szabadosságra, hanem a kereszténység dicsőségére, az istenben való igaz hitre s a felebaráti szeretetre vezetend.“

Hasonló buzgalommal munkálkodott Massachusetts törvényszéke s kormányzója, Endicott, mellett is az iránt, hogy a határok miatt régóta fenlévő viszályt valahára intéznék el, s azon szabályt is vonnák vissza, mely Providence lakosainak megtiltá az élelmek szükségés beszerzését Massachusetts határaiban. Amarra nézve czélját érte ugyan valahára; a vitályos földek 1658-ban Providencehoz kapcsolattak. De a közlekedési viszonyokban nem akart tágítani Massachusetts féltékeny lakossága; sőt még személye iránt sem változtatták meg magoktartását. Williams, Angliából visszatértekor egy menvéd forma levelet hozott magával, melyet az államtanács tizenkét tagja írt volt alá. Ennek védelme alatt Bostonban szállt ki a partra; de bármennyire sürgette is, nem nyerhette ki Massachusetts kormányától, hogy néhány sorral elismerje jogát a gyarmatban szabadon közlekedhetni. Ez eléggé mutatja, hogy Boston valóban rossz akaratot, ellenséges indulatot táplált magában iránta.

Egy körülmény 1656-ban ezt teljesen napvilágra hozta. A quackerek ez időtájban jelentek meg először Amerikában; s miként eleve is várható vala, a többi orthodox községekben nem türetvén, csak Providenceban és Rhode-Islandban vonhatták meg magokat.— Massachusetts azonban Williamstól azt kívánta, hogy

az új szakadárok innen is kiüzessenek. De Rhode-Island akként válaszolt, hogy miután szabadságlevelek alapját a legteljesebb vallási szabadság képezi, ezt a quackerek irányában is annál inkább fenn akarják tartani, minthogy magok is a lelkiismeret e szabadságát tartják legfőbb javoknak; gondjuk lesz mindazáltal arra is, hogy a jövevények ne zavarják meg a közbékét, hanem pontosan teljesítsék polgári kötelességeiket.

A többi gyarmatok azonban e válaszszal meg nem elégedve, újabban is sürgették a szakadárok kiűzetését; minek következtében a szabadelvű gyarmat képviselői 1657-ki október 13-án kelt válaszukban, mindamellet is hogy némely quackerek magaviseletét magok is gáncsolták, ekként irtak egyebek közt a szomszéd gyarmatokhoz: „Nekünk nincs oly törvényünk, mely büntetni rendelné azokat, kik arra szorítkoznak, hogy véleményeiket az istenről, az üdvösségről s a jövő életről másokkal is megismertetik. Egyébiránt észrevettük, hogy a quackerek épen a mi gyarmatunkban a legelégületlenebbek, hol szabadon hirdethetik véleményeiket s csak ellenérvekkel találkozhatnak; úgy értesülünk, hogy azon körülmény, mely szerint hatóságaink semmi akadályt nem vetnek eléjükbe, hanem egész türelemmel hagyják őket hirdetni képzelt kinyilatkoztatásaikat, fölötte bántja őket; mert e miatt közöttünk nem is igen találunk követőkre. Mi azt tapasztaltuk, hogy igen szeretik, ha a világi hatalom részéről üldözést szenvednek; mert a hol ez tör-

ténik, több pártolókat nyernek azáltal, hogy türelemmel szenvedni láttatnak, mint veszélyes tévelységeik által.“ Hozzá teszik, miként ők is megvannak egyéb-iránt győződve, hogy a quackerek tanai veszélyesek a polgári kormányra nézve: s ígérk is, hogy jövő közgyűlésökön oly szabályok alkotásához fognak látni, melyek megelőzhessék tanaik rossz következéseit.

De ezen válasz még kevésbbé elégíté ki a szomszéd gyarmatokat. Ezek, látván a rhode-islandiak hajthatatlanságát Williams elvei mellett, bosszúságokban átizenik hogy, ha velök a quackerek üldözésében együtt nem tartanak, magok is tilalom alá esnek s minden kereskedelmi összeköttetésök megszakasztatik a többi ültetvényekkel. E szabály, ha foganatba vétetik, életelemeit fenyegeti vala Rhode-Islandnak: de a szabadelvű köztársaság bátorsága színvonalán álla a körülményeknek. És minthogy szó sem lehetett arról, hogy fő elvöket megtagadják, Angolország pártfogását kérték ki szabadelvű politikájok védelmére, melyről lemondani semmi áron sem akartak.

Clarke John, ki Williamssal utazott vala Angliába, ennek visszatérte után is ott maradt, védeni küldői érdekeit. Az ügyes diplomata már egynémi szolgálatokat tett ezen állásában küldöinek; egynémi kedvezéseket eszközölt ki Cromwelltől. Sietének tehát Providence és Rhode-Island polgárai a fenforgó ügyről is tudósítani öt és szívére kötni, eszközölné ki a protectornál, hogy ne legyenek kötelesek segédkezet nyújtani a quackerek üldözésére mindaddig, míg

ezek polgári kötelességeik ellen nem vétének. E levél azonban, mely 1658-ki novemberben kelt, már nem találta életben a pár hónappal előbb kimúlt Cromwellt. Ezen esemény súlyos következményeket vonhatott volna Rhode-Islandra. Ennek polgárai tehát, mihelyt a restauráció hírére vették, azonnal kikiálták ragaszkodásukat II. Károly királyhoz; Clarkenak pedig meghagyták, sietne az új fejedelem által is megerősíteni szabadságlevelöket.

Az ügyek ezen állapotában súlyos gondok aggaszták Williams Roger lelkét. Némely nyugtalanok, kik a rendet szigorúan fentartó elnök ellen a köztársaság keblében ismét ellenzékelt támasztának, oda viték az ügyet, hogy 1659-ben az elnökségre, melyet ő két évig viselt, más választatott meg, kinek kormánya alatt azután többféle nehézségek támadtak. De ennél inkább aggasztá őt az a gondolat, nem fog-e II. Károly, kinek türelmetlen jellemét ismeré, kényszerítő szabályokhoz nyúlni a gyarmatokban is a vallás ügyeiben? Clarke azonban nagy ügyességgel képviselte megbizói érdekeit, s a többi gyarmatok által üldözött Rhode-Island számára annál teljesebben megnyerte Clarendon miniszter s maga a király kegyeit, minthogy ezek rossz szemmel nézték némely gyarmatok függetlenségre törekvő szellemét. 1663-ban végre, Williams és gyarmata nagy örömeire, megérkezett az új szabadságlevél, melyben minden kívánsága teljesítve lön Rhode-Islandnak. Fentartatott s megerősített különösen a lelkiismeret szabadságának nagy

elve, mely alapkövét képezé a köztársaságnak, nyilván ki levén benne mondva, hogy vallási vélemények miatt soha senkit sem leend szabad háborgatni, feltéve, hogy tiszteletben tartja a polgári törvényeket. Gyanítható ugyan, hogy Károly király e szabadelvű levél kiadásának nem annyira a quackereket, mint a katolikusokat tartá szeme előtt, kiknek útjait mindenütt egyengetni törekedett: de Williams és gyaratata mindemellett is nem kevésbé érték el céljokat; a lelkiismeret szabadságának nagy elve meg lön mentve, az érette hozott áldozatok nem maradtak gyümölcstelenek. Ki hitte volna egy pár évtized előtt, midőn Williams csak néhányad magával telepedett meg Providenceban, hogy e maroknyi, elégületlen, háborgó emberekből álló csoport, mely 1660-ig három-négy ezerre szaporodott, képes leend keresztülvinni a nagy reformot oly kérdésben, mely, mint a tapasztalás bizonyítja, egyike az újkor legsúlyosabb feladványainak, s melyet Európában mai napiglan sem sikerült megfejteni! Íme, ily csodákat mível a való és teljes szabadság, csodákat, melyekhez semmi sem hasonlítható az erkölcsi világban!

XI.

Williams Roger élete alkonyán teljes elégteliséggel tekinthetett vissza viszontagságteljes hosszú pályájára, mert a II. Károly királytól nyert szabadságlevél foganatbavétele után Rhode-Island, szilárdul meg lévén alapítva, a vallási szabadság tekintetében nem jutott többé a múltakhoz hasonló nehéz körülmények közé. Még életében teljes diadalban szemlélhette nagy művét; foganatba véve legalább egy állam határai között a nagy igazságokat s elveket, melyeket ő kiálta ki először a világon, melyek életbe léptetéséért annyit nélkülözött, üldöztetett, szenvedett. Hasonló nagy reformokban ritka szerencse egy újtóra nézve.

A vallásbeli korlátlan szabadság elve azonban, melyekhez ő végiglen hű maradt, korántsem vallási közönyösségből származott ő nála. Hívebb, buzgóbb ragaszkodást a maga vallásához, mint a milyent ő tanúsított, alig képes fölmutatni a történelem. Ennek ő még végső életnapjaiban is kiáltó bizonyítványát adta azon heves vitatkozásokban, melyeket Fox

György tanítványaival, a quackerekkel tartott. Midőn e szakadár Rhode-Islandot meglátogató, Williams őt egy Newportban tartandó nyilvános értekezletre szólítja föl, melyben hitfelekezete elvei vétetnének vitatásba. Később, 1672-ben, már 73 éves korában, egy csolnakba szálla, s egész éjen át evezte harmincz tengeri mértföldnyi távolságra, hogy idején megérkeshessék hasonló vitatkozásra. Bár egészsége már megrendült s inkább ágyában kell vala magát ápoltatni, ő híven megállá helyét s több napon keresztül egyedül viselé a heves vitatkozás súlyát. Midőn testvére, Robert, segélyére ajánlkozék, ellenesei azt is megakadályozák. Ő mindemellett kitartó maradt végiglen. Pár hét múlva, augusztus 17-én, Providenceban újra megnyílt a vitatkozás. Ő azonban nemcsak szóval harczolt a quackerek ellen; hanem egy terjedelmes értekezést is készíte; s nem levén módja azt Amerikában kinyomatnia, még azon is gondolkodék, ne keljen-e, daczára nagy korának s betegeskedéseinek, egy újabb útra az Océánon keresztül.

Tudjuk, hogy Williams Roger teljes életében nem volt elnéző, békés szellemű, s e végső harczai bőséges bizonyítványát adják a vitatkozás iránti szeretetének. Azonban igazságtalan volna e nagy jellem iránt, ki őt e miatt gáncsolni akarná. Ő korántsem hiúság által engedte magát ragadtatni e vitatkozásokra; az áldozatkészség azon ritka szellemétől indítatva, mely őt mindig s mindenben jellemzé, ő erejének végmaradványait is azon nagy elvek védelmére szentelé, melyek

lelkéhez, életéhez forrtak. S ezt ő nemcsak végiglen s határtalan önátadással tevé, hanem, mi sokkal ritkább s nehezebb, mindig hűnek maradva a legteljesebb szabadság követelményeihez. Azon hosszú vitákban a quackerekkel, melyek élete alkonyát megháboríták, talán szemére lehetett ugyan vetni rendkívüli élénkségét s érdességét a beszédben; de arról vádolni nem lehetett, hogy akár a nyíltság s őszinteség, akár a következetesség szelleme ellen vétett volna, mi azok előtt, kik inkább a lényegre mint a formára tekintenek, könnyen menthetővé teszi a gyöngeségeket.

Ne feledjük, hogy Williams helyzete rendkívül kényes vala s olynemű, mely könnyen megzavarható volna az övénél gyöngébb velőt. Az ő köztársaságának sokat kellett szenvednie a quackerektől, mi alatt maga egyszersmind azzal vádoltatott a többi gyarmatok által, hogy őket pártolja. Ő tehát abban működött, hogy kiegyeztesse egymással azon két érdeket, melyek addig teljesen ellentéteseknek látszának: a tévelygők legteljesebb lelkiismereti szabadságát és tanaiknak kárhooztatását. Tudjuk, hogy Új-Anglia gyarmatai kancsalúl tekintének Rhode-Islandra, minthogy nem nyújtott nekik segédkezet a quackerek üldözésére; azóta a szakadárok mindinkább szaporodnak vala a szabadelvű gyarmatban; többen közölök kitűnő helyeket foglaltak el a tisztikarban, s a többi polgárok e miatt vádat vontak magokra, hogy őket nemcsak türik, de pártolják, tanaikkal egyetértének. Ez azonban nem így volt, Williamsra nézve. Ő maga

kijelenté, hogy két tekintet kényszerítette azon vitakozásokba merülni: meg akará mutatni, hogy míg ő minden rendszabályt ellenze, mely a lelkiismeret szabadságát bármi kevéssé is korlátolná, más részről fennen kárhoztatja a quackerek elveit. Társai, mivel az ő szellemével nem bírtak, őt egymagára hagyták ezen oly új, oly eredeti szerepben. Ő tehát kényszerítve volt, magát szinte sokszorozni, hogy ellentálasson a buzgalmuk első hevében élő szakadárok folytonos kihívásainak.

És lehetetlen nem örvidenünk, hogy az emberi természet dicsőségére elmondhatjuk, hogy ő mind végiglen tökéletesen színvonalán maradt kényes földványának. Miután első vala, ki a legkorlátlanabb vallási szabadságot, s minden bárminemű lelkiösmeret teljes tiszteletben tartását tanította, Williams Roger azoknak is ellenállni tudott, kik ezen elvét túlhajtani akarták, a nélkül, hogy maga akár hűtlenné lett volna ahhoz, akár oly közönyösségbe és scepticismusba sülyedt volna, mely a türelmet igen könnyűvé teszi s érdeme javától megfosztja. Ezen igénytelen puritánt illeti meg tehát azon nagy és fölötte ritka dicsőség, hogy egy erős dogmatismust teljesen meg tudott egyeztetni a tévelygők, szakadárok lelkiösmereti szabadságának őszinte tiszteletével. „Bár mi legyen is, úgymond egy 1669-ki julius 8-án kelt levelében, — legyen török, zsidó, pápista vagy akármi más, én becsülöm az embert, ki lelkiösmeretét követi, míg ez

neki azt sugallja, hogy az isten megengedi neki azon úton járnia, melyen van.“

A szabadság e megvesztegethetlen s rendíthetlen barátja azonban még egy más tekintetből is megérdemli tiszteletünket. A négerek rabszolgasága, melyet kívált a hollandi gyarmatok honosítának meg keblökben, bár nem nyert még nagy terjedelmet, mindinkább meggyökerezett Amerikában. E kérdésre nézve az északi s déli államok közt még nem létezett azon ellenzék, mely a XVIII. század folytában kifejlett. És bár az északi gyarmatokban ezen intézmény inkább csak kivételes jellemet viselt, mindazáltal nem kevesbbé törvényes volt az Új-Angliában, mint Virginiában, Marylandban s a hollandi ültetvényekben. Providence azonban sohasem engedett annak helyet a maga keblében. Williams Roger, a benszülöttek oly őszinte barátja, a négereknek sem lehetett ellensége. Észrevevén, hogy egynémelyek hajlamot árulnak el négerek vételére, hogy őket örökös rabszolgaságban tartsák, a közgyűlés által végzést alkottatott, hogy „a fekete emberiséget szintúgy nem lehet, mint a fehéret, örökös szolgaságra kárhoytatni, légyen az szerződés, vétel vagy bármí más mód által.“ Tíz év lefolyta után tehát mindenki köteles maga, akár fehér, akár fekete rabszolgáját felszabadítani. A ki ezt nem cselekszi, vagy rabszolgáját e szabály kijátszása végett időközben eladja, 50 font sterlinget fizetend a gyarmatnak. Minthogy e bírság kétszeresen meghaladta egy rabszolga árát, teljesen elégséges volt Pro-

vidence gyarmatban csirájában elfojtani a rabszolgaságot.

És e szerint a Williams Roger által alapított állam nem kevesbbé különböztette meg magát a többi gyarmatoktól ezen intézmény által, mely utóbb választó vonalat képezett a dél és éjszak civilisátiója közt, mint a lelkiösmeret teljes szabadsága által. A külső, legális theokratia még húzamosb ideig fennmaradt valamennyi gyarmatban, s csak Providence s a hozzá csatlakozott Rhode-Island szerezte meg magának ama dicsőséget, hogy, Williams nagy eszméjét foganatosítva, elejétől fogva menhelyéül szolgált a teljes vallási szabadságnak, elejétől fogva létesíté a szabad egyházat a szabad államban. Bár a külön gyarmatokban, a szerint a mint azok lakosai anglikánusok, puritánok vagy katolikusok voltak, különböző formákban létezett is a theokratia: lényegére nézve az mindenütt ugyanaz volt, s csak Providence tett kivételt valamennyi közül.

Ama két különböző szellemirány tekintetében, mely már ekkoron is létezett Amerika földjén, hijában keresnök a határokat az éjszak és dél között. Kétségtelen, hogy már szemben áll egymással a két világ, a keresztény civilisátió múltja s jövője; de azokat még nem dél és éjszak földirati határai választják el egymástól. Lényegére nézve még ugyanazon cél és szellem, ugyanazon előítéletek jellemzik az ország két nagy részét. Nevezzék magokat bár anglikánoknak, puritánoknak vagy katolikusoknak, vala-

mennyinek csak egy a gondolata s törekvése, az: hogy az új világba is átültessék azon intézményeket, melyekből az ó világ legtöbb baja származott. A különbség köztök legfőlebb abban tűnik elő, hogy a szerint a miként többé vagy kevésbbé szigorúak, a vén európai társadalom egyik vagy másik tévedését vagy elvetik vagy megújítják. De e különbség mellett is a részletekben mindnyájan többé-kevésbbé hű képviselői a múltnak. És bizonyára nem az ő elveik fejleményeiből vala egykor támadandó azon amerikai civilisáció, mely az új világot a régitől oly lényegesen megkülönbözteti.

Ha a XVII. század közepén a mai Amerika csiráit feltalálni akarjuk, azt csak Providenceban, Williams Roger mellett, a kis Rhode-Island államban kell keresnünk. Itt minden új; itt oly társadalom van képződésben, melynek nincs előzménye a történelemben. Ime ezen keresztény demokraták következetesen két egymástól teljesen külön részre osztják az emberi életet. Szerintök az állam hivatása kezelni mindazon érdekeket, melyek közösek: a nép e tárgyakban souverain; minden határozat szótöbbség által hozatik, minden tekintet nélkül a polgárok vallási meggyőződéseire. E mellett, de tőle külön áll a vallás birodalma: itt a többség illetéktelen; az egyéni vallásos öntudat, a lelkiismeret nem ismer más tekintélyt, mint a melyet önként elfogadott. Mindenki, teljes szabadságban, egyéni meggyőzései szerint határozza el magát, és senkinek sem áll jogában, erről tőle számot kérni mindaddig, míg meg nem sérti az állam törvényeit,

melyek azonban a magok részéről szintén óvakodnak a szellemi dolgokba vegyülni.

Ezen elvek, intézmények, melyek mai napság az amerikai Egyesült-Államok összes határaiban uralkodók, Williams Roger korában csak azon elégtelen, újító szellemű veszélyes szakadárak sajátjai valának, kik Williams tanait elfogadva s minden üldözés daczára híven megőrizve, a kis Rhode-Island határaiba menekültek.

Örök dicsőség tehát Williams Roger nevére, ki az általa felfedezett s ezer nehézség közt fentartott nagy igazságok foganatosítása által mind azon csodákat előteremtette, melyeket az emberiség dicsőítésére s boldogítására Amerika újnemű, minden múltat végetlenül meghaladó civilisációja tár fel az ó világ bámuló szemei előtt! Van-e az ó világban még annyi erő, hogy kövesse fiatalabb testvérének nagyszerű példáját s az emberiség közjavává tegye Williams Roger nagy elveit!?

— — — — —

Dr. BALLAGI GÉZA.

A legjelesebb magyar és külföldi írók egyalaku angol modorban kötött kis nyolczadrétü diszkiadásai.

Jelen vállalat évenként több jeles művel fog gazdagodni és egy igen diszes egész könyvtárt képez.

Toldy Ferenc összegyűjtött munkái tiz kötetben.

Magyar államférfiak és írók. Életrajzi emlékek. 2 köt. Ára füzve 3 frt. 60 kr. Angol kötésben 4 frt. 50 kr.

Magyar költők élete. Két kötet. Ára füzve 4 frt. Angol kötésben 5 frt. 60 kr.

Irodalmi beszédek. Két kötet. Ára füzve 4 frt. Angol kötésben 5 frt. 60 kr.

Irodalmi arczképek és szakaszok. Ára füzve 2 frt. 40 kr. Angol kötésben 3 frt.

Toldy F. műveinek irodalomtörténeti dolgozatokat tartalmazó nyolczadik kötete sajtó alatt van.

Greguss Ágost tanulmányai. Két kötet. Ára 4 frt. 50 kr. Angol kötésben 6 frt.

Csengery Antal. Történelmi tanulmányok és jellemrajzok. A szerző fényképezett arczképével. 2 kötetben. Ára füzve 4 frt. 60 kr. Angol kötésben 6 frt.

Hunfalvy Pál. Utazás a Balt tenger vidékein. 2 köt. Ára 4 frt. 60 kr. Angol kötésben 6 frt.

Vörösmarty minden munkái. 12 kötetben. A Gyulai által irt életrajzzal, jegyzetekkel és arczképével. Füzve 14 frt. 7 pompás kötésben 21 frt., 11 kötetben aranyvágás nélkül 21 frt. 11 pompás kötésben 24 frt.

Laboulaye Eduard. Az egyesült államok története. A 3-ik kiadás után francziából fordítva. Első kötet: A gyarmatok a forradalom előtt (1670—1763). Második kötet: A függetlenségi harcz (1763—1782). Harmadik kötet: Az egyesült államok alkotmánya (1783—1789). Ára 7 frt. Angol kötésben 9 frt.

Hunfalvy Pál. Tanulmányok. Ára füzve 2 frt. 40 kr. Angol kötésben 3 frt.

Szemere Bertalan összegyűjtött munkái.

Első és második kötet: Számüzetés alatt irt napló.

Ára 5 frt. Harmadik és negyedik kötet: Utazás keleten a világozi napok után. 2 kötet. Ára 4 frt.

Ötödik kötet: Levelek. (1849—1862.) Ára 2 frt. Hatodik kötet: Szépirodalmi dolgozatok és beszédek

a forradalom előtt és után. Ára 2 frt. A hat kötet diszes angol kötésben 17 frt.

Thaly Kálmán. Adalékok a Thököly- és Rákóczy-kor irodalomtörténetéhez. 2 kötet. Ára füzve 4 frt. 40 kr. Angol kötésben 6 frt.

Szabó Károly kisebb történelmi munkái. 2 kötet. Ára füzve 5 frt. Angol kötésben 6 frt. 60 kr.

A 17. és 18. század emlékirói. Uj teljes, bevezetéssel, kritikai és felvilágosító jegyzetekkel ellátott kiadás. Sajtó alá rendezi Szilágyi Sándor.

B. Eötvös József összes munkái. Szerző özvegyének megbizásából szerkeszti Gyulai Pál. 18 kötetben.

Első osztály. **Politikai művek:**

A 19. század uralkodó eszméinek befolyása az államra.

Második, részben még szerző által javított kiadás.

2 kötet. Ára füzve 6 frt. 80 kr. Angol kötésben 8 frt.

Politikai beszédek. Először összegyűjtve. 3 kötet. (Sajtó alá rendeztetnek.)

Második osztály. **Szépirodalmi művek:**

Gondolatok. Második, a hátrahagyott kéziratokból bővített kiadás.

A karthausi. 6-ik kiadás. Ára füzve 2 frt. Angol kötésben 2 frt. 80 kr.

Magyarország 1514-ben. Regény. 2-dik kiadás. 3 rész két kötetben.—Ára füzve 5 frt. Angolkötésben 6 frt. 60 kr.

Emlékbeszédek, költemények, kisebb beszédek és színművek. (Sajtó alá rendeztetnek.)

B. Eötvös összes többi művei a nagy író özvegyének megbizásából általam a legközelebbi években szinte kiadatnak.

Kemény Zsigmond tanulmányai. Kiadja Gyulai Pál. 2 kötet. Ára füzve 4 frt. 60 kr. Angol diszkötésben 6 frt.

Ipolyi Arnold kisebb és vegyes munkái. 2 kötet. A szerző fényképezett arczképével. Ára füzve 4 frt. Angol kötésben 5 frt. 60 kr.

Curtius Ernő. A görögök története. Fordítja Huszár Imre.

Mommsen. A rómaiak története. Fordítja Toldy István.

Duncker Miksa. Az ókor története. Fordítja Jónás J.

Lewes. Göthe élete. 2 köt. Fordítja Szász Károly.

Vámbéry Ármin. Bokhara története. 2 köt. Ára 3 frt.

Bluntschli. Az államtudományok története. Fordítja Adler Ignác.

Beulé. Augustus kora. Fordítja Vadnay Károly.

A magy. tud. Akadémia megbizásából fordittatnak és ezen kiadás számára sajtó alatt vannak.